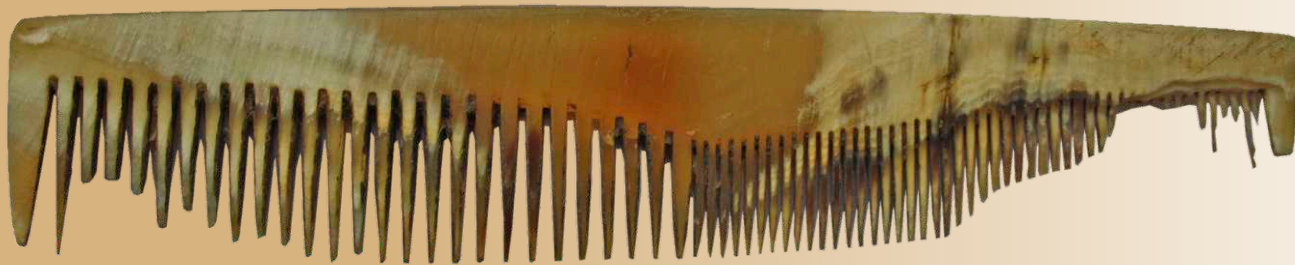

Archeologische Kroniek

Zuid-Holland

INHOUD (klik op een hoofdstuk)

Voorwoord	3	Krimpenerwaard - Schoonhoven Plangebied Buiten de Veerpoort	27	Westland Solleveld	48
Alphen aan den Rijn Rijnplein	4	Leiden Aalmarktproject	27	Westland – Ter Heijde Molenslag	48
Capelle aan den IJssel Sloteiland	4	Leiden Bio Science Park, Kop van Leeuwenhoek	29	VARIA	
Delft Markt	5	Leiden Lakenplein	29	Westland – Ter Heijde Molenslag	50
Delft Paardenmarkt Artilleriemagazijn	5	Leiden Lammermarkt	32	Den Haag Ockenburgh	50
Delft Parallelweg-fietsenstalling Park Spoorloos	7	Leidschendam Voorburg Centrum-Kanaal van Corbulo	34	Oud goud uit Valkenburg (De Woerd) en Zwammerdam	52
Delft Spoorzone, Het Nieuwe Kantoor	8	Midden-Delfland - Schipluiden Slinksloot	36	Leidschendam - Voorburg Leidsekade 39	54
Delft Staalweg 1-De Stille Putten	9	Nissewaard Toldijk	37	Publicaties over de opgraving Rotterdam-Timmerhuis	55
Den Haag Atlantikwall	10	Noordwijk Voorstraat 79	37	Nissewaard legt link tussen heden en verleden met speeltuin	56
Den Haag Rotterdamsebaan	13	Rijswijk Dillenburglaan	38	Nationale Archeologiedagen	57
Den Haag Westduinpark	15	Rijswijk Van Vredenburgweg 79	38	Goudse straatjongen krijgt gezicht: het mysterie van het omgekeerde graf	57
Dordrecht Kuipershaven 11	16	Rijswijk Spieringsweteringweg 10	39	Archeologieles voor de basisschool	59
Gouda Goejanverwelledijk	21	Rijswijk Wilhelminapark	39	Archeologie van Ridderkerk	60
Gouda Hoge Gouwe 71	22	Rijswijk RijswijkBuiten, 't Haantje	39	Opening museum Vlaardingen	60
Katwijk Klei-Oost-Zuid	22	Rijswijk RijswijkBuiten, klooster- en buitenplaatsterrein Sion	40	Interview met Rob van Gerner, juwelier aan de Breestraat in Leiden met een eeuwenoude muur in de kelder	60
Katwijk - Rijnsburg Joachim Oudaanstraat	24	Rotterdam Kralingse Bos	41	Literatuur en colofon	63
Katwijk - Rijnsburg Moleneind 44	25	Rotterdam Bright	42		
Katwijk - Rijnsburg Trappenberg-Kloosterschuur-Voorhouterweg	26	Schiedam Babbersmolen	44		
		Vlaardingen Park Drieënhuizen	47		
		Voorschoten Bachlaan 4	47		

VOORWOORD

Beleef de archeologie van Zuid-Holland

Ieder jaar worden bij tal van opgravingen in Zuid-Holland archeologische resten ontdekt. Daar zitten vaak spectaculaire vondsten bij, die ons nieuwe informatie geven over de wereld om ons heen. Soms kan het jaren duren voordat de onderzoeksresultaten zijn uitgewerkt en gepubliceerd. Om belangstellenden toch op de hoogte te houden van actuele archeologische ontdekkingen in de provincie, publiceren wij elk jaar de Archeologische Kroniek Zuid-Holland.

Ook dit jaar bevat de Kroniek boeiende bijdragen, die ons meer vertellen over het leven in Zuid-Holland door de eeuwen heen. In Leiden bijvoorbeeld, onderzochten archeologen en bouwhistorici een 17de-eeuwse stadsuitbreiding. Verder is er een update uit Den Haag met de laatste inzichten over het Romeinse ruitervort en de bijbehorende nederzetting bij Ockenburgh. Verrassend is ook het onderzoek - uitgevoerd door vrijwilligers - naar de resten van een stenen schuur bij de Babbersmolen in Schiedam. De uitkomsten werpen nieuw licht op het leven van poldermolenaars in de 19de eeuw.

Tot slot wil ik iedereen die heeft meegewerkt aan deze Kroniek bedanken voor hun bijdrage. Dankzij de belangeloze inzet van gemeenten, archeologen, wetenschappers en talloze vrijwilligers kunnen wij het verhaal van de Zuid-Hollandse archeologie met u delen. Lees en beleef de archeologie van Zuid-Holland!

Judith Tegelaers
Directeur Erfgoedhuis Zuid-Holland

Alphen aan den Rijn | Rijnplein

In juni werd op het Rijnplein in het centrum van Alphen een diepe boring gezet voor de watervoorziening voor een blusinstallatie. Door een lacune in de beleidskaart was het niet mogelijk een archeologisch onderzoek op te leggen, daarom werd de AWN gevraagd de werkzaamheden te begeleiden. Deze omvatten het graven van een werkput, waarin vervolgens de boorinstallatie geplaatst werd. Volgens de meest recente plattegrond van het castellum (Polak 2004) zou de boring waarschijnlijk in een hoek van het castellum uitkomen, in het intervallum. Het was mogelijk dat bij het huidige graafwerk het Romeins niveau bereikt zou worden. Daarnaast lag de locatie dicht bij de Hoge Rijndijk, een middeleeuws waterstaatkundig object.

Bij het graven werd snel duidelijk dat het Romeinse niveau gravend niet bereikt zou worden. Dit deel van het Rijnplein bleek recent ongeveer een halve meter opgehoogd te zijn. De werkput was tot een diepte van circa 2 m onder het maaiveld gepland. Na verwijdering van recente en geheel verstoorde lagen kwamen helemaal onderin een paar graafmachinebakken vol zwarte vette klei naar boven, die duidelijk nog in oorspronkelijke stratigrafische positie lagen. Hieruit werden moeizaam wat kleine roodbakke scherven, een fragment Andenne en enig baksteen getroffen: duidelijk het laatmiddeleeuwse niveau. Vanaf dit niveau zou alleen geboord worden.

De volgende dag is de opbrengst van de steenvang van de boorinstallatie opgehaald. Die was pover, slechts een brok tufsteen en een fragment hout, zo te zien losgerukt van een groter stuk hout; een plank of balk wellicht. Het is aannemelijk dat de boor door het Romeinse niveau is gegaan, maar het zou een te

boude conclusie zijn dat hiermee ook de fasen van een steen- en houtbouw zijn aangetoond. Ten slotte lijkt hier weinig bewoningsafval te zitten, het is althans niet opgeboord.

AWN Rijnstreek, D. van der Kooij

Capelle aan den IJssel | Sloteiland

Bij graafwerk in het kader van de herinrichting van het sloteiland werd een bijzonder bouworndement gevonden, afkomstig van het 17de-eeuwse buitenhuis van de Rotterdamse koopman Johan van der Veeken (1549-1616). Dat buitenhuis kennen wij alleen van prenten, omdat verder geen enkel (decoratief) bouwfragment resteert.

Het huis werd gebouwd tussen 1612 en 1618. Het was een vierkant huis op een rechthoekig eiland, dat omgeven werd door een ringmuur met vier torentjes. Het huis had verschillende zalen, waaronder een kerkzaal op de eerste verdieping, en een dubbel pronkdak met torentjes. Het ornament zelf is een zandstenen console of kraagsteen, gemaakt om een moerbalk van een samengestelde balklaag in een huis van aanzienlijke omvang (dan wel een kasteel) te ondersteunen. Bij rijkere huizen

werden de benodigde kraagstenen onder de moerbalken in een ruimte vaak versierd met een reeks verschillende mannen- en vrouwenkoppen. De bebaarde en besnorde mannenkop met aan beide zijden een voluut met bladmotief kan gedateerd worden omstreeks 1600. Van de iconografie valt weinig te zeggen, enerzijds omdat er weinig bekend is van de iconografie van deze koppen in het algemeen en anderzijds omdat we van een mogelijke reeks uit de betreffende zaal van het buitenhuis alleen maar dit exemplaar hebben.

Boven het maaiveld is er - met uitzondering van wat muurresten van de torens van de ringmuur - niets meer over van het buitenhuis. Het buitenhuis werd in 1797 grondig gesloopt en voor zover bekend werden alle bruikbare bouwmaterialen verkocht.

De console is gemaakt van een blok zandsteen van 49 x 36 x 31 cm. Het beeldhouwde gedeelte omvat 26,5 cm van de lengte van de steen. (Foto: BOOR)

De console is tijdens de feestelijke opening van het sloyeiland in zijn 'nieuwe jas' in december 2015 ont-huld door de Capelse wethouder Jean-Paul Meuldijk, die in zijn jeugd vele uren spelend op en rondom het sloyeiland heeft doorgebracht. De console wordt ten-toongesteld in het museum Dief- en Duifhuisje, waar de vrijwilligers van de Historische Vereniging Capelle aan den IJssel sinds jaar en dag met groot enthousias-me in woord en beeld onder meer over de geschiede-nis van het Huis te Capelle verhalen.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR),
Ton Guiran*

Delft | Markt

Op de Markt in het centrum van Delft werd gegraven voor de aan-leg van leidingen. De leiding sleuf liep vanaf de Nieuwe Kerk langs de zuido-lijke rooilijn van het plein naar de achterzijde van het stadhuis. In het oostelijke deel van het plein ging de sleuf

Zicht op de leiding-sleuf met twee van de skeletten.

(Foto: Archeologie Delft)

door het kerkhof van de Nieuwe Kerk heen. De meeste graven waren al verstoord bij het graven van eerdere leiding sleuven. Alleen op het diepste niveau, vanaf 1,20 m onder het maaiveld, lagen nog intacte grafkisten. Acht van deze kisten moesten wijken voor de lei-ding en zijn opgegraven. Het waren begravingen van twee oude mannen, twee jonge mannen, twee kinde-ren en twee baby's. De skeletten van twee van de vol-

De twee naast elkaar geplaatste grafkistjes van de baby's uit de 16de eeuw. (Foto: Archeologie Delft)

wassen mannen zijn met 14C-onderzoek gedateerd in de eerste helft van de 15de eeuw. Het hout uit de kist van één van de baby's kon dendrochronologisch worden gedateerd ná 1514. Het fysisch-antropo-logisch onderzoek naar de skeletten laat zien dat het leven in de 15de en 16de eeuw zwaar was: ondervoeding, infectieziekten, miskramen, onbehandelde bot-breuken, geïnfecteerde wonden, versleten gewrichten door jarenlange overbelasting en weggerotte gebit-ten. Met het onderzoek is ook de westelijke begren-zing van het kerkhof vastgesteld. Deze lag halverwege

het plein, ter hoogte van het huidige standbeeld van Hugo de Groot.

Behalve over het kerkhof leverde de leiding sleuf ook informatie op over het ontstaan van het marktterrein. Het plein bleek ruim voor de bouw van de Nieuwe Kerk in 1383 meer dan 1 m te zijn opgehoogd. De ophooglagen rond het stadhuis zijn uit de 13de en de 14de eeuw. Dat betekent dat de markt ook na de bouw van het stadhuis, vermoedelijk in de 13de eeuw, nog flink is opgehoogd.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Paardenmarkt Artilleriemagazijn

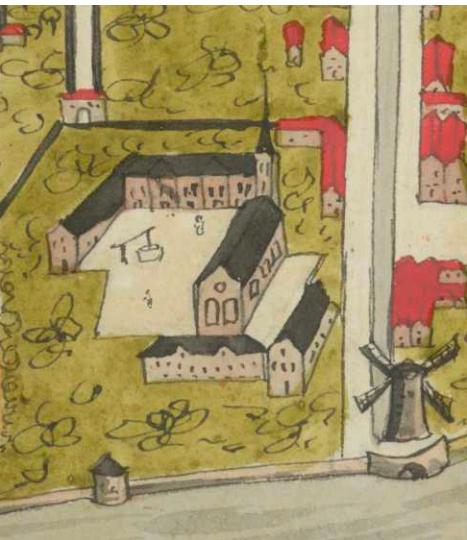
Het Artilleriemagazijn van de Staten van Holland en West-Friesland aan de Paardenmarkt is het grootste historische gebouwencomplex in de binnenstad van

Opgravingsput op de binnenplaats met middenvoor de kloostergang. Het gebouw rechtsachter staat op een 15de-eeuwse fundering. (Foto: Archeologie Delft)

Delft. Tot in 2013 had het complex als depot van het Legermuseum nog een militaire functie.

In de 15de en 16de eeuw lag ter hoogte van het complex het Clarissenklooster. Nadat de nonnen als

Een van de twee contemporaine afbeeldingen van het kloostercomplex met rechts de Kantoorgracht en onder de oostelijke ommuring van de stad langs de Schie. Rechts van de kapel de vleugel uit de 15de eeuw en onder de vleugel uit de 16de eeuw. Van de grote waterput op de binnenplaats

is vermoedelijk een deel van de natuurstenen rand gevonden. (Afbeelding: Archief Delft, obj. 70465)

gevolg van de Opstand in 1573 het klooster hadden moeten verlaten, werd het door de Staten in gebruik genomen als artilleriemagazijn. In de kapel werden zwavel en salpeter opgeslagen, in de kloostertuin kanonnen en in de kelders buskruit. In 1654 ging dat gruwelijk mis. Eén van de opslagplaatsen voor kruit vatte vlam, met de Delftse donderslag tot gevolg. Een groot deel van Delft werd verwoest en tientallen inwoners lieten het leven. Het bood de Staten van Holland de gelegenheid het terrein opnieuw in te richten, met onder andere de nu nog bestaande Affuitenloods uit 1671. In de volgende eeuwen werd het

Schilderij van Egbert Lievensz van der Poel; De ontploffing van het kruithuis in Delft Maandag 12 oktober 1654 (1654). (Collectie Museum Het Prinsenhof, bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

complex geleidelijk volgebouwd met nieuwe loodsen en werkplaatsen.

Voor de huidige verbouwing van het complex moest een groot aantal leidingsleuven, installatiekelders en plantenbedden worden uitgegraven. Hierbij zijn enkele tientallen stukken muur gevonden. De oudste bebouwing van het klooster stond aan de noordzijde van het complex, aan de Kantoorgracht. De huidige bebouwing blijkt deels op 15de-eeuwse funderingen te staan. In de loop van de 15de of 16de eeuw is de indeling van de vleugel veranderd, waarbij ook een forse inpandige waterput werd aangelegd. In de noordoosthoek van het complex werd aan het begin van de 16de eeuw een nieuwe vleugel met acht cellen gebouwd. De meest noordelijke ruimte was onderkelderd. Vanaf deze nieuwe vleugel liep een gang dwars over de binnenplaats richting de kapel, zodat tussen de vleugels een afgesloten kloosterhof ontstond.

Er zijn geen muren van de kapel gevonden. In de latere Affuitenloods kon wel een klein stuk van de kloosterbegraafplaats worden opgegraven. Hier lagen - zeer opmerkelijk voor een klooster - twee graven met daarin de skeletten van twee kinderen en een baby. Mogelijk zijn de graven aangelegd in de 'crisisperiode' van 1573. Naast de graven lag een muur uit de late 16de of vroege 17de eeuw met in de fundering twee stuk-

ken van grafstenen met gotische inscripties en een natuurstenen rand van een grote waterput. Ook verschillende puinkuilen op de binnenplaats bevatten bouw materiaal van het klooster en aardewerk uit de late 16de eeuw of vroege 17de eeuw. Vermoedelijk werden al vóór de kruitramp van 1654 grote delen van de kloosterbebouwing afgebroken. Van de kruitramp zijn geen duidelijke archeologische sporen gevonden.

Een van de twee grafstenen met gotische inscriptie uit de kloosterperiode. Tot op heden is nog onduidelijk wat er precies staat.

Aanbevelingen zijn welkom. (Foto: Archeologie Delft)

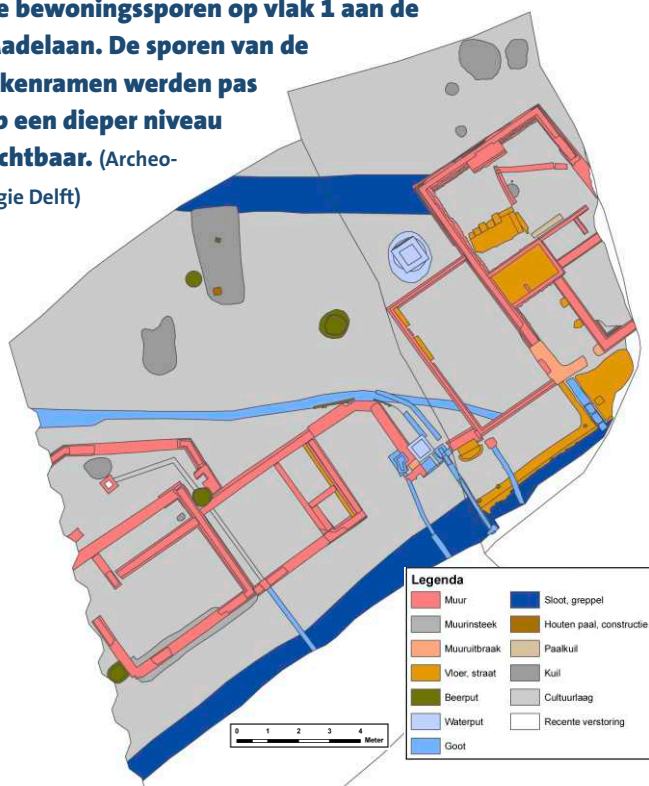
Er zijn 18de- en 19de-eeuwse funderingen gevonden van de bakken waarin kanonskogels werden bewaard én van de onderstellen waarop de kanonslopen lagen. Ook in 1988 en 2004 zijn al delen van het Clarissenklooster opgegraven. De koppeling van nieuwe en oude onderzoeksgegevens maakt misschien een voorzichtige eerste reconstructie van het kloosterterrein mogelijk.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Parallelweg-fietsenstalling Park Spoorloos

Achter het oude station van Delft, aan de Parallelweg, wordt een ondergrondse fietsenstalling gebouwd.

De bewoningssporen op vlak 1 aan de Madelaan. De sporen van de lakenramen werden pas op een dieper niveau zichtbaar. (Archeologie Delft)

De westelijke helft van de huizen die zijn gevonden, met links de kinderkopjes van de Madelaan en goten die vanaf de huizen afwaterden op de langs de weg gelegen sloot. (Foto: Archeologie Delft)

Op deze fietsenstalling zal een stadspark, het Park Spoorloos, worden aangelegd. Voordat de bouwwerkzaamheden konden starten, heeft Archeologie Delft een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. De resultaten van dit onderzoek waren aanleiding voor het opgraven van een deel van het terrein. Deze opgraving is uitgevoerd in oktober 2015. Tijdens het onderzoek is de oude Madelaan gevonden. Deze weg, die bestond uit zogenaamde kinderkopjes, verbond ooit het kasteel Made met de stad Delft. Aan deze weg zijn in de 18de en 19de eeuw huizen gebouwd, waarvan de funderingen, kelders, beerputten en goten zijn gevonden. Ook is er een grote bierton gevonden, die is hergebruikt als waterput. De ton met een inhoud van ten minste 650 liter is zijn geheel meegenomen en wordt momenteel geconserveerd.

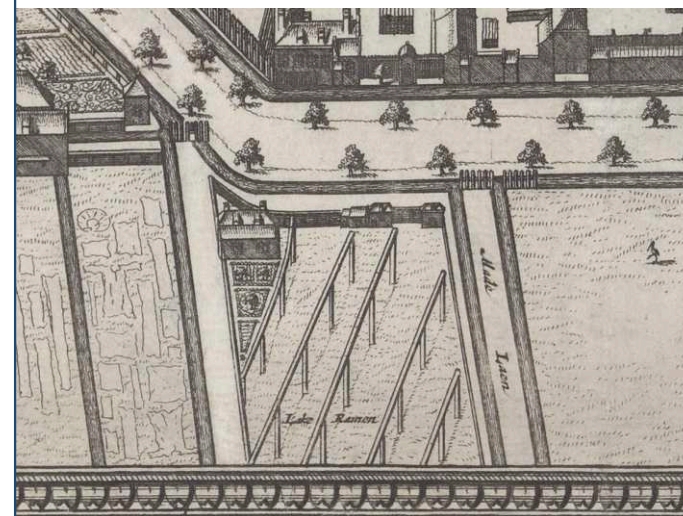
Ook is er onderzoek gedaan naar de lakenramen die op deze percelen hebben gestaan. Deze lakenramen staan onder andere afgebeeld op de Kaart Figuratief uit 1678 en dienden om de wollen lakens op te laten

De grote bierton met een inhoud van minimaal 650 liter. (Foto: Archeologie Delft)

drogen. Tijdens het onderzoek bleek dat de onderste delen van de palen van de ramen bewaard waren gebleven. Hierdoor waren de palenrijen goed in het vlak zichtbaar en werd duidelijk dat de rijen 5 tot 7 m

Uitsnede van de Kaart Figuratief uit 1678 met de Madelaan en de lakenramen ter hoogte van de opgraving. (Foto: Archeologie Delft)

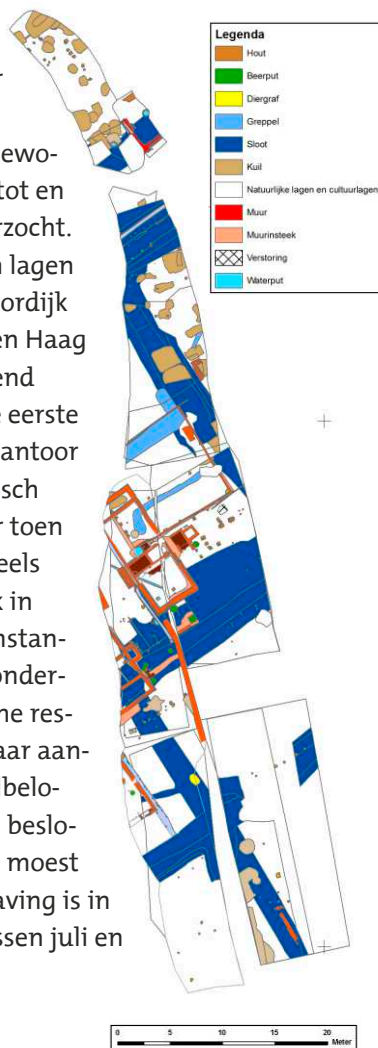

uit elkaar hebben gestaan. Het hout van de palen is meegenomen voor nader onderzoek en mogelijke datering.

Archeologie Delft, Bas Penning

Delft | Spoorzone, Het Nieuwe Kantoor

Voorafgaand aan de tweede bouwfasen van het nieuwe stadskantoor van de gemeente Delft heeft Archeologie Delft bewoningsresten uit de 15de tot en met de 19de eeuw onderzocht. De archeologische resten lagen onder de voormalige spoordijk van de lijn Rotterdam-Den Haag en zijn daardoor uitstekend bewaard gebleven. Bij de eerste bouwfasen van het stadskantoor in 2012 is ook archeologisch onderzoek verricht, maar toen bleek de bodem grotendeels verstoord. Het onderzoek in 2015 bestond in eerste instantie uit een proefsleuvenonderzoek om de archeologische resten te inventariseren, maar gezien de resultaten veelbelovend waren, werd al snel besloten dat er een opgraving moest plaatsvinden. Deze opgraving is in drie fasen uitgevoerd tussen juli en

oktober 2015. Het oudste spoor van de 500 sporen die gevonden zijn, is een verkavelingsgreppel uit de 12de eeuw. Alle andere sporen dateren vanaf de 15de eeuw. De opgravingsvlakken zijn op twee verschillende niveaus aangelegd. Het onderste niveau dateert grotendeels uit de 15de, 16de en 17de eeuw en bestaat voornamelijk uit kuilen en greppels.

De overkluizing, brug of hoek van een stenen gebouw.

(Foto: Archeologie Delft)

Ook zijn er resten van een overkluizing, mogelijk een brug of de hoek van een stenen gebouw uit dezelfde periode, gevonden. Gezien het grote aantal (paal)kuilen en het huishoudelijk afval zullen er hier wel huizen hebben gestaan, maar deze zijn tijdens het onderzoek niet als zodanig herkend. Een grote hoeveelheid koeienschedels en een concentratie van leer geeft aan dat er waarschijnlijk leerbewerking heeft plaatsgevonden. Het bovenste niveau dateert uit de 17de, 18de en 19de eeuw. Hierin zijn vier verschillende bakstenen huisplaatsen gevonden, waarvan er één lijkt te dateren in de 17de eeuw. Deze huisplaats ligt in het zui-

De huizen uit de 18de eeuw. (Foto: Archeologie Delft)

den van het onderzochte gebied. Er is slechts één hoek van bewaard gebleven, de rest is door recente bodemverstoringen verdwenen. De andere drie huizen liggen bij elkaar en dateren waarschijnlijk uit het einde van de 18de eeuw.

Deze laatste drie huizen staan ook afgebeeld op het minuutplan van 1832, maar niet op oudere kaarten. Eén van deze huizen kon vrijwel volledig onderzocht worden. Van de andere twee viel slechts een klein deel binnen het plangebied. Bij de huizen zijn de gebruikelijke sporen gevonden, zoals beerputten, beertonnen, waterputten en afvalkuilen. Rondom de huizen liepen opvallend veel sloten, greppels en goten. Een deel van de sloten was beschoeid en deze beschoeiing is vaak vervangen en gerepareerd. Dit wijst op veel watergebruik dat waarschijnlijk samenhangt met de bleekvelden die hier lagen. Het linnengoed dat hier te bleken lag, moest voortdurend nat gehouden worden met (schoon) water, de zon deed de rest. De huizen zijn in de 19de eeuw gesloopt om plaats te maken voor het eerste spoor van Delft.

Archeologie Delft, Bas Penning

Overzicht van de sporen.

(Illustratie: Archeologie Delft)

Delft | Staalweg 1 - De Stille Putten

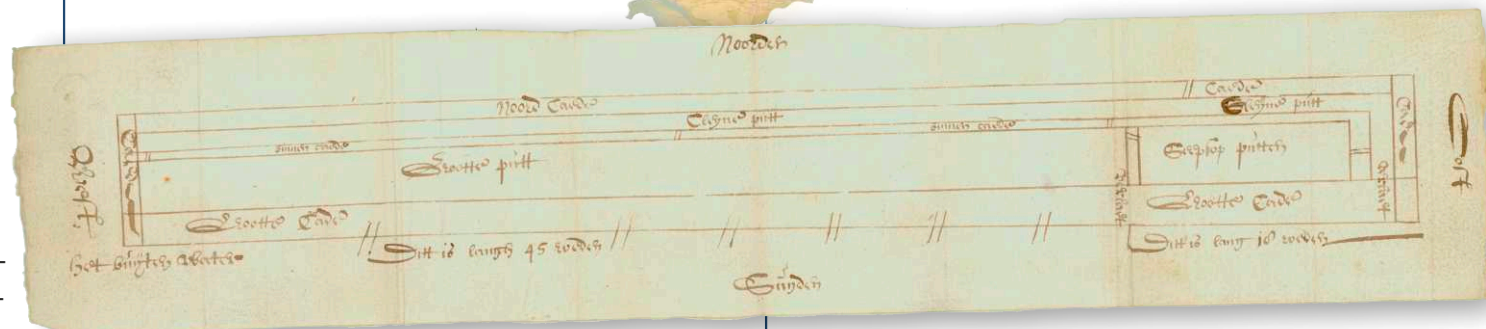
In Delft is de gemeentelijke locatie 'De Staal' al sinds de Middeleeuwen in gebruik als gemeentewerf. Binnenkort komt er echter een einde aan het bijna 500-jarige ononderbroken gemeentelijk gebruik van dit terrein: de gemeente gaat het perceel verkopen. Vanwege de herontwikkeling is voor deze locatie een bureau- en booronderzoek uitgevoerd. Door de lange en continue geschiedenis is het een interessant gebied. Op het terrein van De Staal, even buiten de Oostpoort van Delft, werden in 1551 drie zogenaamde 'stille putten' gegraven. Een 'stille' of 'secret' is een oud woord voor toilet of schijthuisje, waar men 'in het geheim' (stil of secret) zijn of haar behoefte kon doen. De uitwerpselen kwamen terecht in beerputten. Beerputten komen in Delft vóór circa 1450 wel voor, maar tussen 1450 en 1500 verordonneert het stadsbestuur dat iedereen een dergelijk secret moet hebben, zodat het menselijk afval niet in het oppervlaktewater terechtkomt. Het water moet namelijk schoon blijven voor de Delftse bierindustrie, aangezien zij het water dat zij voor hun product nodig hadden uit de stadsgrachten haalden. Maar ook de blekers op de bleekvelden rondom de stad waren niet gebaat bij water waar uitwerpselen in dreven. De beerputten gaven behoorlijke stankoverlast, zeker wanneer ze vol raakten. Beerputten moesten regelmatig geleegd worden. Vanwege de stankoverlast werd dit werk 's nachts gedaan door zogenaamde 'nachtwerkers'. Het was natuurlijk wel van belang dat de opgehaalde beer op een goede plek verwerkt werd, aangezien anders als nog de waterkwaliteit bedreigd werd. De inhoud van die beerputten werd daarom sinds 1551 naar de Stille Putten gebracht. Dit terrein werd speciaal door het stadsbestuur ingericht voor het verwerken van de

Tekening van de Stille Putten uit 1613. De tekst vermeldt onder andere een grote en kleine put en een zeepsop put. (Foto: Archief Delft)

beer, zodat deze kon rijpen tot compost, en eventueel vermengd kon worden met ander afval, zoals dierlijke mest en bagger uit de stadsgrachten. Deze compost werd als mest weer verkocht aan landbouwers. Deze vorm van recycling leverde de stad naast hygiëne dus ook geld op. Over het exacte proces van de beerverwerking is nog veel onduidelijk. Het is erg waarschijnlijk dat op de locatie van de Stille Putten de niet-organische materialen gescheiden werden van de beer. De beerputten zaten namelijk vol met huishoudelijk afval, waaronder aardewerk en glas. Hoe dit proces van scheiding in zijn werk ging, en wat er met die gescheiden materialen gebeurde, is onduidelijk. In potentie is er op deze locatie een grote hoeveelheid stadsafval uit Delftse beerputten aanwezig. Tijdens het onderzoek werd een kaart van de Stille Putten uit 1613 ontdekt. Deze kaart geeft een zeer gedetailleerd beeld van het gebied,

maar roept tegelijk ook vragen op. Op de kaart zijn kades en doorlaten getekend en drie afzonderlijke putten: een 'grote put', een 'kleine put' en een 'Seepsop puttch' ofwel 'zeepsop putje'. Met name dit laatste is enigszins mysterieus: wat gebeurde er in de zeepsop put? Een mogelijke verklaring is wellicht te vinden in een verordening uit 1610, herhaald in 1641, waarin sprake is van schuiten die een paar keer per week zeepsop in de stad ophaalden. Mogelijk werd dit

Uitsnede van de kaart van Cruquius uit 1712 waarop de Stille Putten te zien zijn en de vaart daar naartoe. Linksboven de zuidoosthoek van de stad Delft.

naar de Stille Putten gebracht om daar een deel van de zeep terug te winnen.

Door booronderzoek kon worden aangetoond dat de onderkant van deze Stille Putten op enkele meters

In de 1871 werd het tonnetjessysteem in Delft geïntroduceerd. De inhoud van de tonnen werd op De Staal verwerkt, net zoals daarvoor de gelegeerde beerputten. Op deze foto uit 1932 worden beertonnen opgehaald in de Pieterstraat. De laatste ton werd opgehaald in 1974, toen alle Delftse huizen op het riool waren aangesloten. (Archief Delft)

diepte nog intact is. Uit welke periode de putten stammen is echter niet uit de boringen af te leiden. Het terrein is nog tot ver in de 20ste eeuw in gebruik geweest als afvalverwerkingsstation, waarbij op een bepaald moment grote betonnen bakken zijn aangelegd. Vooralsnog eindigt het onderzoek hiermee, maar mocht de locatie in de toekomst ontwikkeld worden en de diepere ondergrond daarbij worden verstoord, dan zal aanvullend onderzoek aan de orde zijn, en kunnen hopelijk een aantal van de vragen over dit terrein worden beantwoord.

Archeologie Delft, Steven Jongma

Den Haag | Atlantikwall

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog heeft in grote delen van Nederland haar sporen achtergelaten. Niet alleen door daadwerkelijke gevechtshandelingen, maar vooral door grootschalige aanleg van vestingwerken. Ook Zuid-Holland is niet aan deze bouwcampagnes ontkomen. Langs de Zuid-Hollandse kust liep een van de grootste en belangrijkste militaire structuren uit de oorlogsjaren, de Atlantikwall. Deze kustverdedigingslinie werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter aangelegd aan de westgrens van het Derde Rijk en moest een oorlog op twee fronten voorkomen. Vanaf het bevel tot de aanleg in 1941, werd er gedurende diverse bouwcampagnes met zeer veel materiaal aan deze verdedigingslinie gewerkt. Uiteindelijk lag er geen statische muur, maar een ketting van vele losstaande en zelfstandig opererende steunpunten, verschillend van sterkte en opbouw. Bij de gefaseerde uitbreiding van deze immense verdedigingslinie veranderde de Zuid-Hollandse kust, en in het bijzonder de stranden, duingebieden en de hier

gelegen kustplaatsen, in een groot militair landschap. Hoewel men na de oorlog geprobeerd heeft de resten te verwijderen, was dit door de enorme hoeveelheden aan bouwwerken, versperringen en veldversterkingen nagenoeg onmogelijk. De Atlantikwall heeft dan ook fysieke sporen achtergelaten die vandaag de dag soms duidelijk waarneembaar zijn, zoals zware bouwwerken, maar vaak ook minder duidelijk, zoals loopgraven en veldversterkingen.

Loopgraaf in het Zuid-Hollandse deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen, zichtbaar aan de hand van licht afwijkende vegetatie en een zigzaggende laagte (2012). (Foto: N. Warmerdam)

Ontwikkeling van het onderzoeksveld

In de afgelopen vijf jaar is de archeologie van de Atlantikwall sterk in opkomst. Het gaat daarbij niet alleen om het daadwerkelijke opgraven van resten van deze verdedigingslinie, maar ook het maken van archeologische inventarisaties voor archeologische

De dagelijkse werkzaamheden tijdens de veldinventarisaties, waarbij een loopgraaf, hier op de voorgrond met afwijkende vegetatie, wordt ingemeten en beschreven (2014). (Foto: RAAP)

verwachtings- en beleidskaarten, en het doen van archeologische vooronderzoeken. Vanaf 2012 zijn er in de provincie Zuid-Holland meerdere grote archeologische inventarisaties uitgevoerd. Het begon in 2012 met het onderzoek in het Zuid-Hollandse deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen (de open kustsector die door de Duitsers aangeduid wordt als *Freie Küste* Zandvoort-Katwijk) als onderdeel van een bachelorscriptie (Warmerdam 2013). De uitkomsten van de scriptie vormden de basis voor een tweede onderzoek in het kustgebied tussen Katwijk en Scheveningen (*Freie Küste* Katwijk-Scheveningen, Kok en Warmerdam 2014). Deze studie is uitgevoerd met subsidie van de provincie Zuid-Holland. In 2015 volgde hierop een onderzoek in de Haagse Oostduinen en Westduin (*Stützpunktgruppe* Scheveningen).

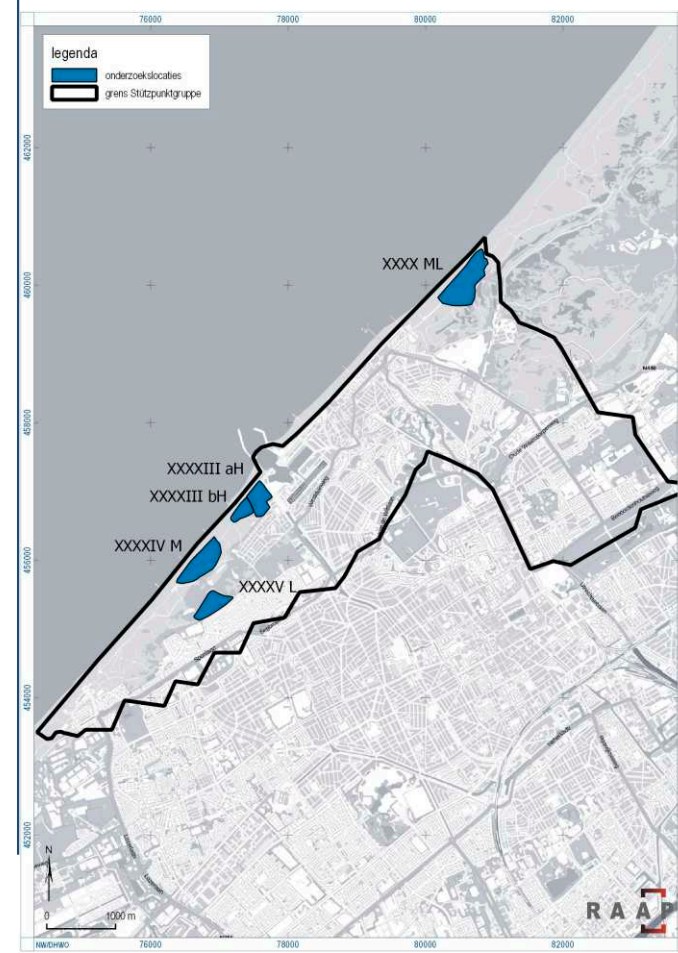
Wat deze onderzoeken gemeen hebben, is dat ze voornamelijk zijn gericht op het in kaart brengen van 'zachte' resten van de Atlantikwall. Onder zachte resten verstaan we hoofdzakelijk resten van veldversterkingen, zoals loopgraven en aarden geschutsposities en onderkomens. In feite alle structuren anders dan van steen en beton gebouwde werken. Bouwwerken werden wel in kaart gebracht tijdens het bureauonderzoek, maar hun aanwezigheid is in het veld niet geverifieerd. De onderzoeken resulteerden in specifieke verwachtingskaarten per verwachtingslocatie/stelling en een kaartlaag met de nog zichtbare elementen.

Voor de onderzochte *Freie Küste* geldt dat tijdelijke veldversterkingen de kern van de stellingen en de verdediging vormden en er slechts sporadisch sprake was van grote bunkercomplexen. Deze bunkercomplexen vinden we vooral aan de hoofdverdedigingslinie: de kust en het strand. De stellingen langs dit *Seefront* waren wel grotendeels in baksteen en beton uitgevoerd, maar voor het achterland gold dit, op een enkele uitzondering na, niet. De basis van de verdediging in deze gebieden was dan ook een omvangrijke diepteverdediging die bestond uit in het natuurlijke landschap ingepaste veldversterkingen, die waren geclusterd in volledig rondom verdedigbare stellingen. Tussen de steunpunten lagen ook mijnevelden en andere versperringen en op patrouilleroutes werden in het landschap losse verdedigingswerken of veldversterkingen aangelegd. Kennis over het landschap is dan ook cruciaal om het verdedigingssysteem en de opbouw volledig te begrijpen. Dit geldt niet alleen voor de hoofdlijnen van het verdedigingsconcept, maar ook voor de inrichting op kleine schaal.

Onderzoek naar een *Stützpunktgruppe*

Waar de onderzoeken zich vóór 2015 voornamelijk hadden gericht op de *Freie Küste*, werd in 2015 een archeologisch onderzoek uitgevoerd naar een zogenaamd *Stützpunktgruppe*; *Stützpunktgruppe* Scheveningen. Een *Stützpunktgruppe* is een verzameling van stellingen (*Stützpunkte*, afgekort Stp. en *Widerstandsnester*, afgekort Wn.), die geheel was

De vijf onderzoekslocaties binnen *Stützpunktgruppe* Scheveningen, die tijdens het onderzoek in 2015 zijn onderzocht. (Kaart: RAAP)

omsloten door andere verdedigingswerken.

In opdracht van de gemeente Den Haag werd door RAAP archeologisch adviesbureau, in samenwerking met Warmerdam Cultuurhistorisch Onderzoek een archeologische inventarisatie uitgevoerd naar zachte resten van de Atlantikwall op vijf vooraf bepaalde locaties. Het ging om de twee kustbatterijen Westduin en Scheveningen-Nord (Stp. XXXIV M en Stp. XXX M), twee steunpunten nabij het voormalige Radio Scheveningen (Stp. XXXIIIa H en Stp. XXXIIIb H) en het radarcomplex in het Westduinpark (Stp. XXXV L).

Het doel van het onderzoek was om vast te stellen welke sporen van de Atlantikwall al dan niet in het veld aanwezig waren of konden worden verwacht op de vooraf bepaalde locaties. De nadruk lag op de omgang met deze resten vanuit de archeologische monumentenzorg (AMZ). In een GIS is een vrij compleet overzicht gemaakt van de diverse nog aanwezige resten, waarna deze gegevens in het veld zijn getoetst en aangevuld. Gegevens voor dit kaartbeeld waren afkomstig van eerdere archeologische onderzoeken, AHN en historische bronnen. Hierbij zijn niet alleen de losse elementen behandeld (loopgraven, bunkers enz.), maar is ook gekeken naar de verbanden tussen afzonderlijke structuren, het landschap en de *Stützpunktgruppe*. Daarnaast biedt het onderzoek de kans om de bevindingen uit de eerder onderzochte *Freie Küste* te vergelijken met die uit een *Stützpunktgruppe*.

Bunkers, loopgraven en geschutsopstellingen

Door het bureauonderzoek waren op de vijf locaties in totaal 311 structuren verwacht die in verband stonden met de Atlantikwall. De aard van deze structuren

is zeer divers en varieert van loopgraven en open geschutsbeddingen tot zware geschutsbunkers en kabelsleuven. In tegenstelling tot de eerder onderzochte *Freie Küste* bestond het overgrote deel van de verwachte en gevonden resten uit bouwwerken. Dit is logisch door de ligging in een militair belangrijker locatie, de focus op (zware) kustbatterijen en de ligging van de onderzoeksgebieden aan de hoofdverdedigingslinie, het strand en de zee.

Wie de historische kaarten bekijkt, of door het landschap loopt, zou bijna vergeten dat er tussen en bij deze bouwwerken vele minder opvallende structuren zijn aangelegd, zoals veldversterkingen en versper-

Een klein deel van het centrale loopgravensysteem van de Marine Seeziel-Batterie Scheveningen Nord, dat in verbinding stond met enkele lichte bouwwerken en het gangenstelsel. (Foto: RAAP)

ringen. Zo ligt bij Batterij Scheveningen Nord een ondergronds en gemetseld gangenstelsel dat diverse bouwwerken verbindt en ligt er boven en naast dit stelsel een uitgebreid open loopgravenstelsel dat

omvangrijker is dan het ondergrondse. Ook is er aan de rand van het complex een gevechtloopgraaf met schuttersposities aangelegd. Men moest onder dekking ook bovengronds het gangenstelsel en de diverse bouwwerken kunnen bereiken. Het was ook niet mogelijk, met het oog op de beschikbare materialen, om alleen gebruik te maken van uit baksteen of beton opgetrokken opstellingen.

In de loopgraven zat een zeer humeuze opvulling, die gezien de ligging in de zeereep, niet gebruikelijk is. Dit kan dan ook een aanwijzing zijn voor gebruik van plaggen. In de gemeente Den Haag zijn locaties bekend waar de loopgraven niet zijn betimmerd, maar zijn versterkt met plaggen. Onder andere bij Kijkduin komen deze loopgraven voor.

In de bouwwerken zijn diverse opvallende zaken waargenomen. Zo is de originele bedrading meestal verdwenen, maar zijn de berekeningen, potloodstrepen en boorgaten nog zo goed zichtbaar dat het complete stroomnet kan worden herleid.

Er zijn ook teksten gevonden die aangeven wanneer de bouwwerken zijn dichtgemetseld, en ook vinden we originele camouflage aan de buitenkant en wandschilderingen die tijdens de bezetting op de wanden zijn geschilderd.

Nieuwe vragen en focus van onderzoek

Waar de recente onderzoeken enkele vragen hebben kunnen beantwoorden, hebben ze ook tot nieuwe vragen geleid. Op basis van de bescheiden informatie over de constructie van veldversterkingen zijn duidelijke regionale verschillen zichtbaar. Zo zijn in Scheveningen de resten van met plaggen versterkte loopgraven gevonden, terwijl bij Wassenaar aanwijzingen zijn gevonden voor een versterking van

Een van de vele wandschilderingen en bouwbiografische sporen; hier bladeren en met potlood opgetekende planning voor kabels, leidingen en verdeelkasten. (Foto: N. Warmerdam)

houten palen met vlechtwerk. Op het moment is het nog niet duidelijk of dit te maken heeft met de hier aanwezige troepen, de periode van aanleg, of de regionale beschikbaarheid van materialen. Door de fragmentarische archeologische kennis is het zelfs

nog niet mogelijk om harde grenzen tussen de gebieden en de verschillen in constructie aan te geven. Een combinatie van gravend onderzoek en gebiedsinventarisaties kan hier in de toekomst mogelijk meer informatie over verschaffen. Daarnaast bleek tijdens de onderzoeken dat bij de bestudering van de Atlantikwall een integrale benadering van het erfgoed van groot belang is voor het begrijpen en bestuderen van deze linie en voor het behoud en beheer van de resten ervan. Het één kan niet los van het ander worden gezien, wat tot op heden wel vaak het geval is. Door aan te sturen op een meer integrale aanpak, waarbij archeologische bronnen met historische bronnen worden gecombineerd, kunnen de inrichting, gebruik, fasering en afbraak van de linie en afzonderlijke steunpunten helder in kaart worden gebracht.

*Warmerdam Cultuurhistorisch Onderzoek,
Nick Warmerdam*

<http://ezhlive.blob.core.windows.net/assets/4a15e333-fcd5-4a99-8725-f3171cf26488>

Den Haag | Rotterdamsebaan

De afdeling archeologie van de gemeente Den Haag heeft vanaf de zomer van 2014 grootschalig archeologisch onderzoek gedaan in het tracé van de Rotterdamsebaan. Het onderzoek zal tot 2016 duren. De percelen die in 2015 zijn onderzocht hebben opnieuw archeologische resten opgeleverd uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. De belangrijkste voorlopige resultaten worden hierna besproken.

Romeinse Tijd

Na de inheems-Romeinse rijtjeshuizen die vorig jaar zijn gevonden, is een tweede bijzonder vondstcomplex uit de Romeinse Tijd opgegraven: twee erfgreppels

Een Romeinse greppel gevuld met dakpannen.

(Foto: afd. Archeologie Den Haag)

met daarin meer dan 300 complete Romeinse dakpannen. Deze greppels sluiten aan op een haaks lopende greppel die in 1997 door de gemeente Rijswijk is opgegraven. Bij dat onderzoek werden ongeveer 50 complete dakpannen gevonden. Tussen de complete dakpannen zaten geen gestempelde exemplaren. Op één dakpan is wel een tegelgrote graffito aangebracht. In de nog natte klei is met een vinger NIIMO geschreven. Dit moet als NEMO gelezen worden en betekent 'niemand'. De dakpannen moeten nog verder onderzocht worden, maar ze lijken allemaal identieke afmetingen te hebben. Ook zijn er ongeveer evenveel imbrices als tegulae gevonden. Dit zijn duidelijke aanwijzingen dat de dakpannen afkomstig zijn van één dak. Om het gewicht van een pannendak te kunnen dragen was een stevige onderbouw noodzakelijk. Daarom

Romeinse dakpan met daarin NIIMO (niemand) geschreven. (Foto: J. Brobbel)

vermoeden we dat op het door de drie greppels omsloten terrein een gebouw gestaan heeft dat niet uitsluitend uit hout was opgetrokken, maar (gedeeltelijk) uit steen. Dit vermoeden wordt bevestigd door verschillende brokjes Romeins geverfd muurpleister. Dezelfde locatie is in de Late Middeleeuwen ook ingericht als middeleeuws erf. Drie van de vier greppels met dakpannen zijn gespaard gebleven voor de middeleeuwse graafactiviteiten, maar dat geldt niet voor het gros van de gebouwsporen. In vrijwel alle middeleeuwse kuilen is Romeins bouw materiaal gevonden, zoals grote stukken natuursteen (waaronder tufsteen) en dakpanfragmenten. Bij de uitwerking zal gekeken worden naar de resten van de Romeinse sporen tussen de middeleeuwse sporen om de contouren van dit gebouw te reconstrueren. Dat hier een bijzonder Romeins erf lag, blijkt ook uit de andere vondsten. Hoewel veel sporen dus zijn verspild, is er in één spoor een Romeinse bronzen ketel gevonden. De ketel ligt in stukken uit elkaar en de restaurator van de afdeling archeologie is bezig met de restauratie ervan.

Late Middeleeuwen

Vorig jaar werd er melding gemaakt van de aanwezigheid van een begraven hofstad* in het onderzoeksgebied. Ook op de terreinen die in 2015 zijn onderzocht zijn laatmiddeleeuwse resten gevonden die kunnen

worden toegekend aan een nieuwe begraven hofstad. Deze lag, zoals hierboven vermeld, bovenop het Romeinse erf.

Omdat er duidelijke verschillen aan te wijzen zijn tussen de omgrachte huisplaatsen en omdat het zeer onwaarschijnlijk is dat iedereen in het plangebied in een begraven hofstad woonde, zal bij de uitwerking een herinterpretatie van dit begrip gemaakt moeten worden. Veruit de meeste vondsten komen uit de grachten. Het eerste dat opviel is dat ze vrijwel allemaal vol lagen met kloostermoppen. Complete stenen waren echter zeer zeldzaam. Blijkbaar stonden er op de omgrachte terreinen gebouwen die in ieder geval

Restant van een bakstenen fundering.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

de conservering van het vondstmateriaal was in de grachten bijzonder goed. Vrijwel alle vondstcategorieën zijn in deze sporen gevonden. Zeldzaam zijn de drie fuiken die op verschillende plekken onderin de gracht lagen.

*Onder een begraven hofstad wordt verstaan alle omgrachte terreinen, inclusief die terreinen die doorgaans bekend staan als kasteel, ridderhofstad, havezate, etc., waarop in de Middeleeuwen bebouwing stond.

Eén van de fuiken.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Een leuk detail is dat in een grondmonster uit één van de fuiken vissenbotjes zaten. Eén fuik wordt op dit moment geconserveerd. In het veld was al duidelijk dat de hoeveelheid en de aard van de vondsten in de grachten erg uiteenliep. Omdat door ons alle grachten volledig in vakken zijn uitgegraven, is niet alleen heel veel vondstmateriaal geborgen, maar is ook de exacte locatie van de vondsten bekend. Bij de uitwerking kunnen we hopelijk op basis van de vondstspreading activiteitengebieden binnen het erf aanwijzen. Een bijzondere vondst is een verzilverde veldfles met een datering in de 14de

Verzilverde 14de-eeuwse veldfles. (Foto: afd. archeologie, gemeente Den Haag)

eeuw. Zelfs een deel van de leren riem waarmee deze fles gedragen kon worden, is gevonden. Uit diezelfde gracht komt een lakstempel. Op het lakstempel staat een wapenschild met een lage keper afgebeeld, met daarom-

heen de naam van de eigenaar, *Willem H??rinc*.

Vooralsnog is deze persoon nog niet teruggevonden in historische bronnen.

Laatmiddeleeuws lakzegel met afdruk.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Verder onderzoek

Volgens de huidige planning wordt het veldwerk in 2016 afgerond. Er wordt naar gestreefd om de rapportage van deze onderzoeken in 2018 af te ronden.

Voor meer informatie over dit project kunt u kijken op www.facebook.com/archeologiedenhaag.

Gemeente Den Haag, Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie, Peter Stokkel

Naar aanleiding van de publicatie van de middeleeuwse ring met tekst vorig jaar is

er een waardevolle reactie gekomen met betrekking tot de vertaling van de tekst. De tekst moet gelezen worden als *Amo te vita, ik hou van je mijn lief*. Verder is de datering van de ring nog steeds onzeker; de context en het object zelf laten zowel een Romeinse als laatmiddeleeuwse datering toe. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Den Haag | Westduinpark

Op verzoek van en in nauwe samenwerking met de gemeente Den Haag is de archeologische monitoring van het Haagse Westduinpark voortgezet (sinds 2013

Stuifkuil nabij de Bloedberg. (Foto: J. Heerema)

twee keer per jaar), meer specifiek de locatie Natte Pan op circa 300 m zeewaarts van de binnenrand van de Jonge Duinen. In de Natte Pan komt aardewerk uit twee perioden voor: de IJzertijd (tot nu toe circa 2 kg, voor het overgrote deel in kleine scherven) en de Middeleeuwen (circa 1 kg, eveneens in kleine scherven). Er komen maar erg weinig scherven voor uit de Romeinse Tijd. De Vroege Middeleeuwen zijn niet vertegenwoordigd. Daarna vinden we pas weer meer scherven met een datering vanaf de 9de eeuw. De dateringen van de scherven lopen door tot in de 15de eeuw (met onder andere scherven steengoed met zoutglazuur), omdat in die periode de locatie met een pakket Jong Duinzand (Laag van Den Haag) werd overstoven. Loodrecht op de strandwallen ligt de vindplaats Natte Pan, 875 m dichter bij zee dan de vindplaats Wijndaelerplantsoen (Meer en Bosch), dus op een jongere strandwal.

Het aantal scherven dat bij de monitoring gevonden wordt neemt gestaag af doordat de regen geen nieuwe scherven meer aan het licht brengt. Dat geldt voor zowel de IJzertijd- als de middeleeuwse scherven.

Natte Pan, meest westelijke deel. (Foto: L. van der Valk)

Ook worden er geen nieuwe typen IJzertijd-aardewerk gevonden. Er is een beperkt repertoire aan versieringen (vinger- en nagelindrukken op randen, halzen, buiken). De voorlopige conclusie is dat veel van het IJzertijd-aardewerk overeenkomsten vertoont met het materiaal uit de Vroege- en Midden IJzertijdperioden van de Haagse vindplaatsen op het Wijndaelerplantsoen en ook met de vondsten van het Fazantplein uit hetzelfde tijdvak. Een opmerkelijke vondst in de Natte Pan is die van een fragment aardewerk dat bij de zoutwinning wordt gebruikt. De parallel met de vondsten van het Wijndaelerplantsoen (Stokkel, 2012) wordt hiermee versterkt: daar zijn immers veel fragmenten van dit speciale aardewerk gevonden, gebruikt door de zoutziedende prehistorische bewoners.

Het IJzertijd-materiaal zal op een later tijdstip in detail worden uitgewerkt in samenwerking met de dienst Archeologie van de gemeente Den Haag.

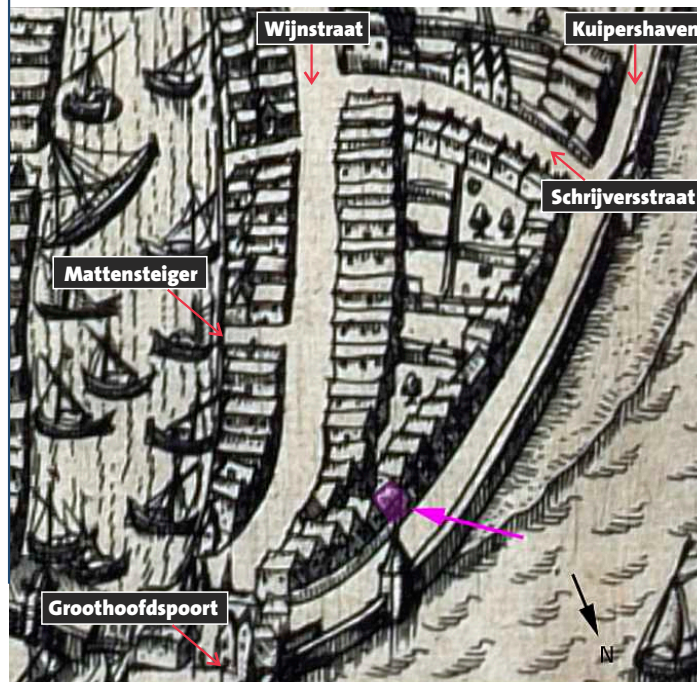
AWN werkgroep 's-GRAVENhage, Bert van der Valk

Dordrecht | Kuipershaven 11

In september 2015 werd gestart met de renovatie en verbouwing van het pand Kuipershaven 11. Hierbij zijn bouwhistorische elementen uit verschillende bouwfases aan het licht gekomen. Door het team Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht zijn veel historische elementen vastgelegd. Bijzonder was dat er op de eerste verdieping een archeologisch onderzoek kon worden uitgevoerd. Hier lagen vloeren uit de 16de/17de en 18de eeuw. Tussen de oudste vloeren zat een zand- en stoflaag met daarin vondsten uit de 17de en 18de eeuw. De vloeren zijn gedocumenteerd en het tussenliggende zandpakket is geheel uitgezeefd op vondsten.

Tot omstreeks de 16de eeuw ligt op de plaats van de Kuipershaven de middeleeuwse stadsmuur die de grens vormt tussen de stad en de Oude Maas. De bebouwde percelen in dit deel van de stad bestaan tot dan toe uit het oude, middeleeuwse bebouwingslint aan de Wijnstraat. Hier staan grote koopmanshuizen met achtererven die tot aan de stadsmuur lopen. Het perceel Kuipershaven 11 behoorde tot het huis (en de herberg) 'Den Toelast'; de huidige Wijnstraat 61-63. Tegen het einde van de 16de eeuw worden er achter deze huizen kleinere bij-huisjes gebouwd. De huidige Kuipershaven 11 dateert uit

Uitsnede van een kaart van Guicciardini uit 1581 waarop de bebouwingssituatie aan de latere Kuipershaven te zien is. Eén van de parallel aan de straat georiënteerde panden is de Kuipershaven 11 (paars). In deze periode behoorde het nog tot het perceel/huis aan de Wijnstraat 61-63.

deze periode en deed dienst als dependance.

In 1609 wordt de Wolwevershaven aangelegd. De functie van de stadsmuur vervalt en deze wordt afgebroken. Er ontstaat ruimte voor een kade die in de 17de eeuw bekend staat als 'de Nieuwe Opslach' en 'Engelsche kaeije' of 'cleijne Vischmarckt'. Van het pand is de bewoningsgeschiedenis vanaf 1608 bekend. In een verkoopakte staat vermeld dat marktschuitevoerder Jan Jansz. Verveer aan Jacob Craentgens verkoopt "...domum cum suis genaempt Den Toelast staande en gelegen omtrent het Groot-hoofd, mitsgaders het cleijn huijsken ende erve met de lootse ende erve naast en achter den voorzegde huize van den Toelast". Jacob Craentgens was herbergier in De Toelast, dat in de 17de eeuw één van de sjiekere etablissementen voor de welgestelder reizigers was. Hier verbleven onder andere prins Maurits, de prins van Portugal en graaf Hendrik. Op 10 maart 1615 wordt het bezit De Toelast verkocht aan Maeijken Paets, de weduwe van Matheus Trip. In 1629 erft Mathijs Paets, waard in De Toelast, het huis en "... mitsgaders den spijker [=pakhuis] daer aenbehoorende staende ende gelegen ontrent tgroot-hoofd...". Deze laatste is het pandje Kuipershaven 11. In 1651 wordt het achterdeel met het kleine huisje gekocht door de weduwe van Jan van Diemen: "...het huijs ende erffve met sijnen toebehooren staende opt Groothoofd aen de havensijde tegens over de herberge van den Toelast." Zij bevestigde een uithangbord aan de gevel met daarop: "...het Hof van Hollandt." Het was nu een zelfstandig bedrijf waarvan de naam wellicht gebaseerd was op de illustere gasten van De Toelast.

De nieuwe haven liep vermoedelijk erg goed en de toeloop van arbeiders en bezoekende schippers

zorgde blijkbaar voor een goede klandizie. In 1688 wordt het bezit De Toelast gesplitst; op 17 februari kopen de zwagers Govert Denijs en Jan Jansz. van de Schaar: "...een geheel huijs ende erve staende ende gelegen op de haven recht tegenover de Rivier Vismarct daer uijthanght 'het hof van Hollandt' streckende van vooren uijt de straet tot achter tegens het erff van de huijse genaemt 'den Toelast'..". Op dezelfde dag koopt wijnkoper Jacob Jacobsz. uit Rotterdam het hoofdhuis De Toelast.

In 1703 verdelen de zwagers hun totale bezit en komt Het Hof van Holland geheel in handen van Govert van Nijse die het tien jaar later verkoopt aan Jan Pietersz. van der Sluijs uit Geertruidenberg. In de boedelinventarisatie die voor zijn testament (1726) wordt opge maakt wordt gesproken van: "...den tabaks-winkel..". Andere producten die genoemd worden zijn garen, schrijfgerei, trechters, glazen en flessen, gieters, klompen, kaatsballen, viskaar en "eenig bier aan de loop". Op zolder lagen turf, kaarsen, een partij schoppen, [h]oosvaaten en houtse suijgers. Het voorhuis was in gebruik als tabakswinkel en er was een keuken met de 'gebruikelijke' inhoud. De eerste verdieping werd gebruikt als 'mooie kamer' met een sakerdane (teakhout) kast, gordijnen en rabatten voor de bedstede, maar ook voor de ramen, rabat voor de schoorsteen en schilderijen aan de muur.

Het bedrijf was dus een havenwinkel waar wat gedronken en mogelijk ook overnacht kon worden. Op 1 december 1750 koopt Nicolaas van der Sluijs als gemachtigde van zijn zwager Cornelis: "...de helft in een geheel huijs en erff staende en gelegen op de klijne off soogenaamde boerevismarkt genaemt het hof van Holland bij 't Groothoofd belent het pakhuijs". Na zijn overlijden wordt het door zijn weduwe verhuurd

aan Gijsbert de Kraaij die het in 1778 koopt. In 1783 blijkt het in bezit van Cornelia Buijtenhek; de weduwe van Gijsbert de Kraaij. Zij doet dan aan het gerecht het verzoek: "Dat zij suppliant geerne logement en slaapsteede zoude houde, ten haren huijse op de Boerevismarkt van ouds genaemt 'het hof van Holland'." Vanaf dan is er dan dus ook sprake van een (legaal) logement in het pand.

Op 5 januari 1807 wordt het bedrijf per opbod geveild: "Een hegt, sterk en wel ter nering staande huis en erf waar in de tapnering zedert veele jaare met goed succes is gedreven, staende en gelegen binnen de stad Dordrecht op de zogenaamde Boerevismarkt..". Het wordt gekocht door de schipper Wessel Krul die het volgens de kadastrale minuut van

Het pand Kuipershaven 11 (zwarte pijl) op een prentenkaart uit 1900-1906 (Regionaal Archief Dordrecht archiefnr. 552_402007).

1832 in dat jaar nog in bezit had.

De oudste foto's van het pand dateren uit het begin van de 20ste eeuw. Rechts naast het pand is een poortje te zien dat toegang geeft tot de gang naar het Huis De Toelast aan de Wijnstraat 61-63. Op de gevel is een uithangbord aanwezig waarvan de tekst helaas niet leesbaar is. In het pand was tot 1936 nog een café en kantoor/kantine van het loodswezen gevestigd. In het pand is een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Hieruit bleek dat de huidige bebouwing, in onderdelen, dateert vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw. Een dendrochronologisch monster uit de kap leverde een datum op van 1518. Dit is echter niet overeenkomstig de schriftelijke gegevens in het kohier van de Tiende Penning uit 1561. Er is dus waarschijnlijk sprake van hergebruikt hout en wordt uitgegaan van een bouwdatum tussen circa 1561 en 1581. Op de eerste verdieping zaten op de kinderbalken nog resten van sierpapier met afbeeldingen van exotische dieren

uit de tweede helft van de 16de eeuw. Ook zaten op delen van het plafond 17de-eeuwse beschilderingen. Op de eerste verdieping lagen boven elkaar drie vloeren. Deze zijn archeologisch onderzocht. Ter verduidelijking is op pagina 18 een schematische dwarsdoorsnede van de bouwelementen en de vloerfases op de eerste verdieping weer gegeven. Tijdens de bouw in de 16de eeuw is direct op de moer-

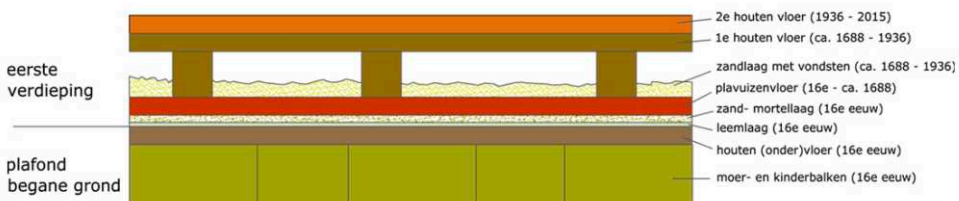
Deze onderverdeling is ook herkenbaar op het plafond. Overeenkomstig de sporen op de plavuizenvloer die de gang markeren, was op het plafond nog een restant van de 17de-eeuwse rankenbeschildering te zien. Ter hoogte van de oostelijke kamer was deze niet (meer) aanwezig en ter hoogte van de westelijke kamer zat deze schildering nog onder een latere verflaag. Op een gegeven moment werd de plavuizenvloer blijkbaar zo slecht dat er een verhoogde houten vloer is aangelegd. De haard in de zuidelijke zijmuur is hierbij gehandhaafd

De 16de-eeuwse plavuizenvloer met daarin aangegeven de 17de-eeuwse aanpassingen en onderverdeling tijdens de tweede gebruiksfase. (Digitale documentatie, bewerking en afbeelding: Nipides 2015)

Het plafond gezien van onderaf, staande in het gangetje met links de oostelijke kamer en rechts de westelijke kamer.

en ook opgehoogd. Dit is vermoedelijk uitgevoerd in 1688, toen het pand werd gesplitst van De Toelast en in handen kwam van de zwagers Govert Denijs en Jan Jansz. van de Schaar. Hiervoor zijn in de lengterichting van het pand een aantal dunne balken

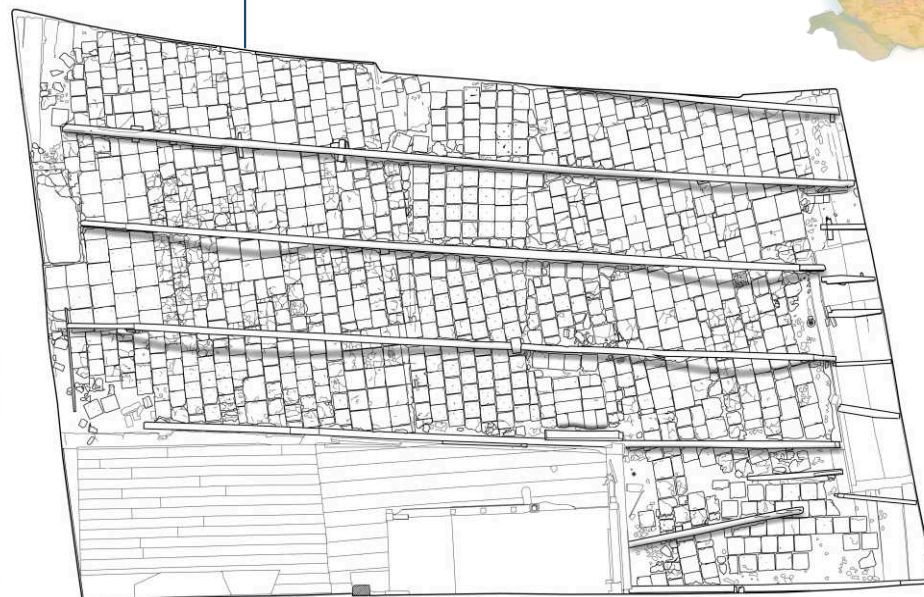
Schematisch overzicht van de verschillende bouwelementen en vloerfases op de eerste verdieping. Boven: de houten ondervloer met leemlaag en daarop de plavuizenvloer uit de 16de-eeuwse aanlegfase.

en kinderbalken van de eerste verdieping een houten ondervloer gelegd. Om te zorgen dat er geen stof en zand door de vloer kon vallen, is deze afgewerkt met een dunne leemlaag. Ter egalisatie is een zandlaagje aangebracht waarop men een vloer van plavuizen van aardewerk heeft gelegd. Enkele hadden spatten loodglazuur, maar vrijwel alle hadden vijf putjes in het loopoppervlak: één centraal en één in iedere hoek van de tegel. Ze lijken op proenlittetekens op majolica-borden en zijn dus mogelijk (ook) veroorzaakt bij het opstapelen in de oven tijdens het bakproces. De vloer dateert waarschijnlijk uit de aanlegfase van het huis

in het laatste kwart van de 16de eeuw. In deze fase was sprake van één open ruimte met ten minste in de westelijke zijgevel een haard.

In een tweede gebruiksfase van de vloer was er echter wel sprake van een onderverdeling in verschillende ruimtes. Dit kan worden opgemaakt uit de verschillende sporen op de plavuizenvloer.

De onderverdeling is vermoedelijk aangebracht toen het pand in 1651 in gebruik werd genomen als havenetablisement. Bij de verbouwing is een baan plavuizen uit de vloer gehaald en met een andere oriëntatie herplaatst. Ingekaste gaten en een donkere streep aan weerszijden hiervan geven de locaties aan van dunne (houten) wanden. De ruimte werd hierdoor onderverdeeld in een smal gangetje met aan weerszijden kamers met een breedte van 3,7 m.

De dragende balken voor de houten vloer op de oude-re plavuizenvloer. Hierop is goed te zien hoe sterk de plavuizenvloer in de noordelijke en zuidelijke kamers is verzakt. In het midden zijn de balken ingekast in de plavuizenvloer. (Digitale documentatie, bewerking en afbeelding: Nipides 2015)

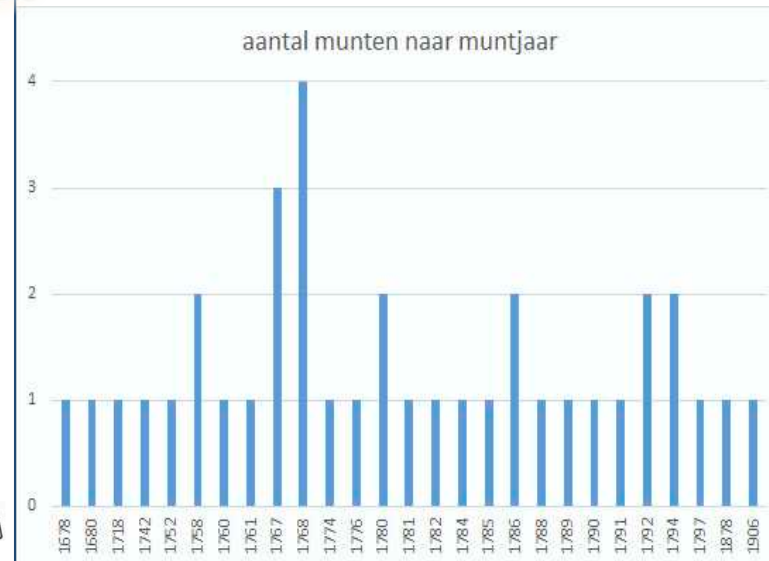
aangebracht. Ter hoogte van het centrale gangetje waren deze ingekast in de plavuizenvloer. Ter hoogte van de (doorgezakte) vloerdelen in de beide kamers werden deze ondersteund door houten klossen. Hierop is vervolgens een eikenhouten plankenvloer gelegd. Vanaf dit moment is er op de eerste verdieping weer sprake van één ruimte. Gedurende de gebruiksperiode van de houten vloer heeft zich in de ruimte eronder een zandpakket verzameld. Het gaat om ingelopen zand en vuil dat onder de schoenen van de bezoekers heeft gezeten. Over een gebruiksduur van ruim honderd jaar heeft zich bijna een kuub zand/stof onder de vloer verzameld!

Archeologisch onderzoek; de vondsten

Het zandpakket is, verdeeld naar drie zones, droog gezeefd op een zeef met een maaswijdte van 2 mm. Er werd keramiek, glas, metaal, hout, papier, textiel, bot, schelp en steen gevonden. De vondsten zijn te verdelen naar verschillende functies. De grootste groep bestaat uit rookgerei; in totaal zijn er 418 fragmenten van pijpenstelen en 19 fragmenten van pijpenkoppen gevonden. Deze dateren voornamelijk uit de periode 1750-1825. Daarnaast is er ook een sigarettenpijp-mondstuk van (waarschijnlijk) schildpad gevonden dat dateert uit het eerste kwart van de 20ste eeuw.

De tweede grootste vondstgroep bestaat uit munten. Er zijn 56 munten gevonden uit de periode 1678-1906.

Vijf munten dateren uit het laatste kwart van de 17de eeuw. Ook uit de eerste helft van de 18de eeuw zijn niet veel munten gevonden; veruit de meeste dateren uit de periode 1767 - 1797. Tussen 1780 en 1792 is er

Munthistogram van de munten waarvan het muntjaar helemaal leesbaar was.

bijna van elk opvolgend jaar wel één munt bij. In deze dateringsverspreiding is waarschijnlijk de toenemende slijtage van de vloer herkenbaar. Naarmate de kieren breder werden en de vloer meer gaten kreeg, zijn er meer munten onder de vloer 'gevangen'.

Uit de periode ná 1797 zijn er slechts twee munten (1878 en 1906). Dit kan zijn veroorzaakt doordat de kieren (in 1807?) zijn dichtgemaakt en er, vermoedelijk in 1936, een nieuwe vloer op getimmerd is. Met ten minste 33 exemplaren is de duit veruit de meest voorkomende muntsoort. Daarnaast zijn vier zilveren munten gevonden: één (bezem)stuiver en drie 2-stuiver stukken. Het overgrote deel is afkomstig uit de verschillende provincies van de Republiek, waaronder (in aflopende aantallen): Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Holland en Groningen. 13 munten waren afkomstig uit het buitenland: uit Duitsland

(en het hertogdom Gulik), de Oostenrijkse Nederlanden, de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Zweden. Het is verleidelijk, maar vermoedelijk niet geheel terecht om hierin (overheersende) handelsroutes te zien van schepen die vooral deze kade aandeden. Echter, de aloude Rijn-Merwede (Waal) route vanuit Duitsland, Gelderland, Utrecht via overslag in Dordt naar Zeeland lijkt toch wel degelijk herkenbaar.

Overzicht van de verschillende munten uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en het buitenland.

(Foto: gemeente Dordrecht)

duit, Zeeland duit, Utrecht duit, Gelderland duit, Overijssel duit, Holland duit, Groningen

2 stuiver, zilver Holland bezemstuiver, zilver

1 pfennig, Duitsland 1/4 stuber, Duitsland 1/2 sol, Frankrijk 1 heller, Duitsland

1 liard, Zuidelijke Nederlanden

2 liard, Oostenrijkse Nederlanden 1/4 stuber, Hertogdom Gulik 4 heller, Duitsland 1/6 or, Zweden

De volgende functiegroep bestaat uit voorwerpen die te maken hebben met eten en drinken. Fragmenten van een bord, een kopje en drinkglazen zijn slechts in kleine aantallen gevonden. Dit is vermoedelijk omdat scherven meestal te groot zijn om door kieren van de vloer te vallen. Er zijn maar acht scherven keramiek en 44 scherven glas gevonden. Hieronder zijn resten van een faience bord en een kopje van Europees porselein. Het glaswerk is in ieder geval

afkomstig van een beker, een kelkglas en een fles. Veel van de scherven behoren tot één en hetzelfde bekersglas. Dit was een lage beker versierd met een gegraveerde chinoïserievoorstelling van bloemenranken, golflijnen, geradeerde cirkels en een cirkel met een voorstelling van een landschap met een pagode. Het is een veel voorkomend type uit de periode 1700-1750 en is gemaakt in Bohemen.

Ook zijn er enkele etensresten gevonden, waaronder resten van grote zoogdieren, een vorkbeen van een taling en een mosselschelp. Een opvallende vondstgroep omvat voorwerpen die te maken hebben met het spelen van (gok)spellen. Het gaat om een benen dobbelsteen, speelkaarten, een damschild en (vermoedelijke) houten speelschildjes.

In kleinere aantallen is een breed scala aan voorwerpen aanwezig. Hieronder zijn knikkers, fragmenten van een schrijflei en griffels, een benen kam, een mogelijke oorlepel, resten textiel, knopen, spelden

Enkele speelkaarten, een benen dobbelsteen, een damschild en speelschildjes (met cijferopdruk).

en naalden, een schaar, twee sleutels, kralen, een broche, een opwindsleutel van een zakhorloge, scherven van (petroleum)lampen, twee brokjes barnsteen, enkele loodkogels en snippers papier uit boeken met tekst in het Latijn en gotisch Duits.

De vondsten zijn zo verzameld dat er inzicht is verkregen in de verspreiding op de eerste verdieping. Hieruit blijkt een verschil tussen het oostelijk en westelijk deel van de ruimte. Opvallend is de verspreiding van de kleipijpen, munten en spelattributen. Deze drie groepen laten hetzelfde verspreidingsbeeld zien, namelijk in het westelijke deel zijn ze in grote aantallen aanwezig en in oostelijke richting worden de aantallen steeds minder of zijn ze zelfs helemaal afwezig. Dit is mogelijk toe te schrijven aan de aanwezigheid

Een kam van hoorn, knopen (been met textiel, parelmoer, koper, kokosnoot), een opwindsleutel van een zakhorloge, een broche en glaskralen.

De drie zones waarbinnen de vondsten zijn verzameld en een overzicht van de verspreiding in aantallen van enkele vondstgroepen. (Illustratie: Nipides 2015)

	keramiek vaatwerk	drinkglas	kleipijp	munten	spelattributen
zone 1	7	8	236	35	8
zone 2	0	24	134	17	2
zone 3	1	12	67	5	0

van een haard in de westelijke zijmuur. Het westelijk deel was een sociale ruimte waar (meer) gerookt werd en (gok)spellen gespeeld werden. De vele munten (van lage waarde) zijn dan ook te verklaren als (verloren) inzet bij spellen.

Als er al sprake was van een logement, dan kan de oostelijke helft als slaapruijnte in gebruik zijn geweest. Maar ook gebruik als winkelruimte is mogelijk.

Een probleem is dat van veel voorwerpen onduidelijk is of ze in het 'Hof van Holland' verkocht werden of dat het verloren zaken van gasten/bezoekers zijn. Vanaf het moment dat het pand in 1807 overgaat in de handen van Wessel Krul lijkt er sprake van een functieverandering van de bovenverdieping. Het verandert mogelijk van een publieke ruimte in een privéruimte. Maar het kan ook zijn dat vanaf die

datum de kieren in de vloer zijn gedicht, zodat er (weer) geen tot weinig vondsten onder de vloer terecht kwamen.

Gemeente Dordrecht, Marc Dorst

Gouda | Goejanverwelledijk

In het kader van het project 'verbetering IJsseldijk Gouda' is door ArchoMedia in september 2015 een machinaal booronderzoek uitgevoerd om de voormalige Vuilebrassluis in de dijk te traceren. Via deze schutsluis, die van oorsprong op z'n laatst uit de 16de eeuw was, verliep de uitwatering van de polders van Reeuwijk en Sluipwijk op de Hollandsche IJssel.

Uitvoering van de boringen op de dijk. (Foto: ArchoMedia)

In 1889 werd de sluis gesloopt en het deel van de Breevaart dat in de sluis uitkwam, gedempt. Doel van het onderzoek was om te bepalen in hoeverre de resten van de voormalige Vuilebrassluis nog in de dijk aanwezig waren en of deze een obstakel zouden zijn voor de plaatsing van de damwanden die nodig zijn voor versterking van de dijk. De globale locatie van de voormalige sluis is te herkennen aan een lichte verhoging in de dijk. Door middel van een projectie van de zeer gedetailleerde bestektekening van de sloop van de sluis zijn de boorpunten uitgemeten op de plek van de zijmuren van de sluis. Met behulp van de machinale ramguts is het namelijk mogelijk om zacht (middeleeuws) muurwerk te doorboren. In Boring 002 is van circa 6,0-7,0 m onder het maaiveld het muurwerk van de sluiswand gevonden. Met liggend hout heeft de boormachine meer moeite. De boring midden in de sluis is op 7,0 m onder het maaiveld gestuit, waarbij een klein frag-

De boorkernen met in de onderste boor het muurwerk van de sluis. (Foto: ArcheoMedia)

ment hout mee werd opgeboord. De houten sluisvloer is dus vermoedelijk nog wel intact en door de ligging onder het grondwaterpeil goed bewaard gebleven.

Op de bestektekening van de sloop van de sluis staat ook aangegeven tot welke diepte het muurwerk moest worden afgebroken. De diepte van de resten is de resten liggen circa 75-90 cm dieper (in N.A.P.) dan op grond van de tekening verwacht werd. Mogelijk is sinds 1889 de gehele dijk mét de resten van de sluis gezakt onder invloed van het gewicht van de opvulling van de sluis. De zachte baksteenmuren van de sluis zullen vermoedelijk geen problemen opleveren bij het slaan van de damwand. De boormachine is er zonder enige moeite een meter in doorgedrongen. De resten van de houten sluisvloer zouden echter meer problemen kunnen opleveren.

ArcheoMedia, Marcel van Dasselaar

Gouda | Hoge Gouwe 71

Voor de Archeologische Vereniging Golda was 2015 een rustig jaar. Er waren in Gouda immers geen opgravingen van bedrijven waarbij geassisteerd kon worden. In de Goudse binnenstad was echter één opvallende gebeurtenis waarbij Golda zelf een klein

Het zinkgat waarin het tuinameublement verdween.

onderzoek mocht uitvoeren. Een van de leden van de vereniging was door de bewoonster van Hoge Gouwe 71 gevraagd eens

te komen kijken bij een groot gat dat in haar achtertuin was ontstaan. Het was een flink zinkgat waar de complete tuinset in één keer in verdwenen was. Gek genoeg is hetzelfde ook in de jaren 70 al eens gebeurd, en ook toen werd Golda er bij geroepen. Omdat de eigenaresse wilde voorkomen dat het verhaal zich over een aantal jaar nog eens zou herhalen, is onderzoek uitgevoerd om te kijken wat de oorzaak van het gat geweest zou kunnen zijn. In de put, die drooggepompt werd, bleek een muur uit (circa) de 16de eeuw te liggen en een deel van een ingestorte kelder, die vermoedelijk doorliep onder het woonhuis. Vermoedelijk is deze kelder in de jaren 70 voor het eerst ingestort. Onder het grondwaterpeil stroomde het water erg snel toe, wat de reden kan zijn dat het gat opnieuw ontstaan is. Waar de circa 10 kubieke meter grond gebleven is, blijft enigszins raadselachtig. Misschien lagen onder de kerk nog ruimtes waarin de grond verdwenen is? Het gat is nu gedicht met zand in gronddoek, zodat het hopelijk niet opnieuw weg zal spoelen. Een aanvullend historisch

(Foto: Golda)

onderzoekje wees uit dat achter het huis een grote katholieke schuilkerk gestaan heeft ('Statie de Tol', 1638 - circa 1850).

ArcheoMedia, Marcel van Dasselaar

Katwijk | Klei-Oost-Zuid

In 2014 heeft Archol op locaties I, II en VI proefsleuvenonderzoek in het plangebied Klei-Oost-Zuid

Het plangebied Klei-Oost-Zuid in Katwijk wordt ontwikkeld tot bedrijventerrein. In het plangebied liggen zes locaties (verwachtingszones I t/m VI), waar de kans op archeologische waarden groot is. (Foto: Archol)

(zie de kroniek over 2014) uitgevoerd. (Hemminga 2014) Op locatie I is een behoudenswaardige vindplaats gevonden die bestaat uit een nederzettingsterrein uit de overgangperiode Late IJzertijd/vroeg-Romeinse Tijd. De nederzettingssporen liggen op de top van een op de strandwal gevormd duin en in de periferie. Op de noordelijke en zuidelijke flanken van het duin zijn sporen van akkers, greppels en sporen en een waterput gevonden.

(Illustratie: Archol)

De resultaten van het proefsleuvenonderzoek van Verwachtingszone 1, met in het rode blok de nederzettingssporen en in de groene blokken de periferie.

Begin 2015 werd duidelijk dat een klein deel van het westelijke deel van het plangebied al snel ontwikkeld zou worden, hiervoor is door Archol eind januari een spoedopgraving uitgevoerd: de opgraving vond plaats in de periferie en een klein deel valt binnen het aangegeven nederzettingssareaal. In het grote oostelijke blok (put 25 en 23) lag de focus

op de nederzettingssporen. De vier omliggende kleine putten zijn aangelegd om de off-site activiteiten te onderzoeken. Greppels zijn bijvoorbeeld restanten van activiteiten buiten het bewoningsareaal.

(Foto: Archol)

In het plangebied ligt een noordoost-zuidwest georiënteerde strandwal, waarop zich een duin heeft gevormd. Het duin bestaat uit lichtgrijze tot lichtbruine grofzandige afzettingen.

Bodemopbouw van de duintop.

In de toplaag is een grijze A-horizont ontwikkeld. Deze is op het hoogste punt van het duin niet meer aanwezig door aftopping. Het oorspronkelijke loopoppervlak (de A-Horizont) is op de flanken door een veenpakket afgedekt. Op het veen lag lokaal nog een dun laagje stuifzand. Richting de top van het duin is het veen minder ontwikkeld en is er sprake van een donkerbruin tot donkergrijs sterk humeus kleipakket. Het veenpakket met stuifzandlaagjes is door een dikke laag blauwgrijze kleiige Rijnaafzettingen afgedekt. Naast recente (o.a. drainagebuizen) en natuurlijke sporen zijn typische bewoningssporen in de vorm

(Foto: Archol)

Bodemopbouw op de flank van het duin.

van paalsporen, kuilen en greppels gevonden. Het gaat om restanten van een erf of nederzetting; de bewoners hebben een bewuste keuze gemaakt om op

de hoge, droge top van het duin gaan wonen. Binnen de palenclusters is een vierpalige spieker herkend. Een tweede incomplete structuur is op basis van een palenrij en een mogelijke huisgreppel aangemerkt als een mogelijke huisplattegrond. De plattegrond is echter grotendeels verstoord door twee jongere sloten.

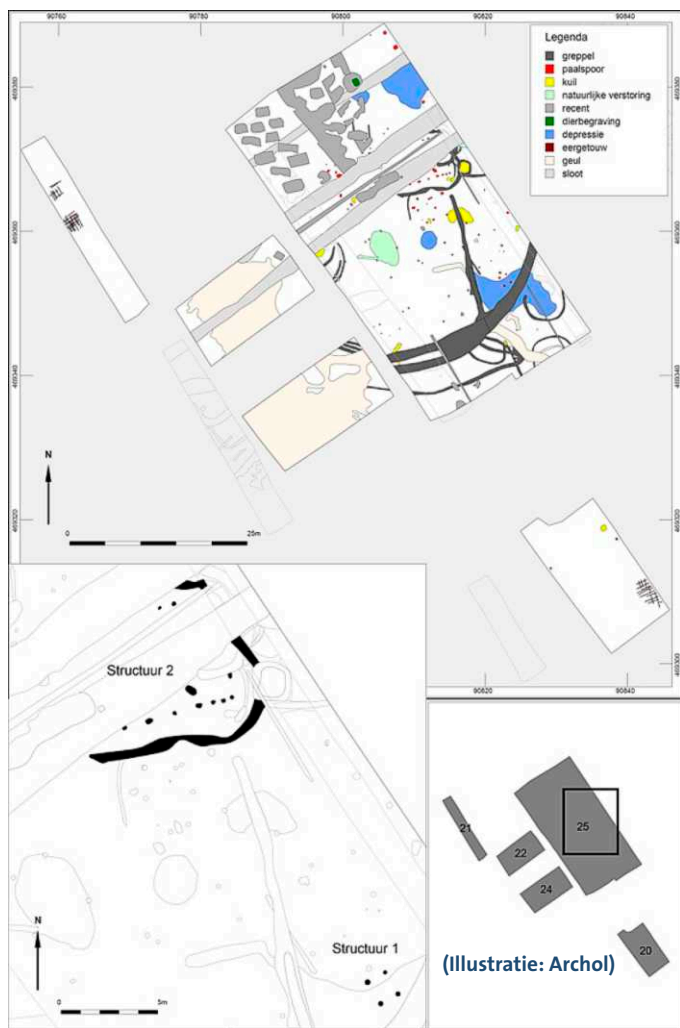
Links van de bruine greppel ligt een deel van structuur 2; palenrij met mogelijke huisgreppel. (Foto: Archol)

De smalle greppels, die een bochtig verloop hebben, worden als afwateringsgreppeltjes geïnterpreteerd, deze eindigen meestal in een grotere greppel of geul. De brede oost-west sloten liepen over het hele terrein en zijn waarschijnlijk perceelsloten. Op de flanken van het duin zijn ploegsporen (eerge-touwkrassen) gevonden. Dit duidt erop dat ten tijde

Sporenkaart met structuurnummers, ingedeeld naar spoortypen, in Verwachtingszone I fase 1.

van de bewoning deze lagere delen ook betreedbaar en bruikbaar waren. Dit type sporen valt onder off-site activiteiten. Handgevormd aardewerk is de grootste vondstcategorie. Een groot deel van het materiaal is in meer of mindere mate verweerd. Afwerking en versiering zijn in de meeste gevallen nog wel te reconstrueren. Als we het materiaal vergelijken met de inventarisatie van aardewerk van vindplaatsen uit deze regio, zoals gedaan door Van Heeringen, dan passen de kenmerken van het materiaal van Katwijk-Klei Oost het beste in de overgang van Midden- naar Late IJzertijd, i.e. de 3de-2de eeuw voor Chr. Belangrijke kenmerken zijn het nagenoeg ontbreken van besmijting, het percentage scherven met wandversiering en het bijna uitsluitend voorkomen van randversiering aan de buitenzijde van de rand. (Van Heeringen 1992 177-179). Verder is een geringe hoeveelheid huttenleem, metaalslak en steen gevonden. Het steen bestaat - op een stuk tefriet na - uit steensoorten die veel voorkomen in grindafzettingen van Rijn en Maas. In 2016 is door Archol de rest van het plangebied opgegraven; het zal samen met de resultaten van dit onderzoek worden geanalyseerd en gerapporteerd.

Archol, Minja Hemminga

Katwijk - Rijnsburg | Joachim Oudaanstraat

In april en mei 2015 heeft IDDS Archeologie een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Joachim Oudaanstraat in Rijnsburg waarbij twee niveaus zijn onderzocht. Het eerste niveau lag op circa 0,5 m onder N.A.P. en was de top van het eerste overstromingsdek. Op basis van het vooronderzoek wordt aangenomen dat dit pakket in de Romeinse Tijd is ontstaan met in de top een laklaag die vermoedelijk in de Vroege

Middeleeuwen is gevormd.

Het tweede niveau is aangelegd in de top van het duinzand op 1,0 m tot 1,7 m onder N.A.P. Vermoedelijk dateert de duinvorming in het Laat Neolithicum of de Bronstijd. Op het duinzand is een veenlaag ontstaan en op basis van de datering van een botfragment uit een spoor in de top van het duinzand onder het veen, is de veengroei begonnen in de Late Bronstijd. Waarschijnlijk heeft de veengroei vooral plaatsgevonden in de Late Bronstijd en de IJzertijd.

Tussen de duinen is een opgevulde geul gevonden met een breedte van ongeveer 45 m en een onbekende diepte. In de proefsleuven zijn van deze geul de beide oeverzones vastgesteld, die zijn opgevuld met kleiig materiaal dat later is ingeklonken.

De eergetouwkrassen aan de zuidzijde van werkput 3 waren duidelijk zichtbaar in het duinzand. De sporen lopen door onder de veenlaag en dateren op basis daarvan waarschijnlijk in de Late Bronstijd. De ploegsporen hebben overwegend een zuidwest-noordoost richting. (Foto: K. van Veen)

De sporen zijn drie greppels en eergetouwkrassen, begraven onder een veenlaag en een tweetal overstromingspakketten op een niveau van 1,7 tot 2,4 m onder het maaiveld. Een botfragment uit een van de greppels dateert de vindplaats in de Late Bronstijd (2782 ± 29 BP ofwel tussen 1005 tot 845 voor Chr.) Op basis van de archeologische resten is er sprake van een vindplaats met sporen van landbouwactiviteiten. Vermoedelijk lagen in een duinlandschap, op de oevers van een geul, akkers die werden gescheiden door kleine greppels die dienden voor de afwatering van de akkers. Van de Late Bronstijd is bekend dat dergelijke akkers over het algemeen klein van omvang waren en dat deze slechts tijdens (een deel van) een generatie in gebruik waren en dat er dicht bij de akkers gewoond werd. Er zijn geen sporen van bewoning in het proefsleuvenonderzoek gevonden, maar dat wil niet zeggen dat ze niet in het plangebied zouden kunnen voorkomen.

IDDS, Y. Meijer

Katwijk - Rijnsburg | Moleneind 44

In oktober van 2014 is door Econsultancy een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Moleneind 44, aan de oostzijde van de bebouwde kom van Rijnsburg in de gemeente Katwijk. De terreindelen direct rondom de bebouwing in het centrale deel van het plangebied zijn onderzocht. In totaal zijn vier proefsleuven aangelegd met een afmeting van 10 x 4 m en één kijkgat van 2 x 2 m.

Belangrijk voor de archeologische verwachting in het plangebied is de loop van de Vliet. Deze vormde lange tijd, wellicht al vanaf de Vroege Middeleeuwen, de ambachtsgrens (Oegsgeest was een zogenaamde ambachtsheerlijkheid) tussen Rijnsburg en Oegst-

geest. Deze situatie gaat waarschijnlijk terug tot in de 8ste of 9de eeuw, toen in een schenkingsoorkonde expliciet werd vermeld dat de boerderijen ten zuiden van de Vliet lagen en de landerijen aan de noordzijde daarvan. Het plangebied ligt aan de noordzijde van de Vliet waar in de Nieuwe Tijd bebouwing stond. Uit historisch kaartmateriaal, waarvan het oudste dateert uit de periode 1610-1615, blijkt namelijk dat er al in de 17de eeuw bewoning was aan de noordzijde langs de Vliet. Er lagen boerderijen die aansloten op de lintbebouwing van de dorpskern van Rijnsburg. Van deze bebouwing is het pand op de Moleneind 33, 35 en 37 - een 17de-eeuwse boerderij - vandaag de dag nog aanwezig.

Het onderzoek is van belang, omdat op basis van historisch kaartmateriaal en uit archiefstukken blijkt dat in het onderzoeksgebied een vergaderzaal van de Rijnsburger Collegianten heeft gestaan.

De Collegianten waren een religieuze gemeenschap die in 1619 in Warmond is ontstaan. De Collegianten zetten zich af tegen de officiële godsdienst. Zij vormden geen kerkgemeenschap, maar hun leden kwamen uit de verlicht-christelijke kringen van doopsgezinden

De vergaderzaal der Collegianten aan het Moleneind te Rijnsburg. Op de achtergrond korenmolens 'De Vlinder'.

(Tekening C. Pronk, 18de eeuw)

en remonstranten. Zij hielden maandelijkse bijeenkomsten, noemden dat geen kerkdiensten, maar colleges, (vandaar Collegianten) waar iedereen vrij kon spreken. Niet lang daarna vonden deze ontmoetingen plaats in Rijnsburg zelf. De vergaderzaal is in 1640 gebouwd en is in 1704 verbouwd en als gastverblijf in gebruik genomen voor de halfjaarlijkse vergaderingen. Tot 1722 is de vergaderzaal regelmatig gebruikt voor bijeenkomsten. Na het sluiten van het College is het pand overgenomen door het Amsterdamse weeshuis 'De Oranjeappel' dat door Collegianten gesticht was.

Aan het begin van de 19de eeuw wordt een gebouw in het plangebied aangeduid onder de naam 'Menistekerk'. Er zou rond deze 'kerk' een kerkhof hebben gelegen, dat toebehoorde aan de broeders Collegianten van het weeshuis 'De Oranjeappel' in Amsterdam. Het is maar de vraag of dit kerkhof ooit in gebruik is geweest. Er is nooit melding gedaan over het bestaan van deze begraafplaats.

Tijdens het onderzoek zijn archeologische resten gevonden die mogelijk zijn toe te schrijven aan de vergaderzaal van de Rijnsburger Collegianten. Doordat het plangebied ook in latere tijd is bebouwd, kon dit helaas niet met zekerheid worden vastgesteld. Er zijn in ieder geval geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een kerkhof. Hieronder volgt een beschrijving van de belangrijkste resultaten van het proefsleuvenonderzoek.

Het merendeel van de locatie ten zuiden van de bebouwing, Moleneind 44, is verstoord. Dit is vermoedelijk gebeurd bij de sloop dan wel bij de bouw van het pand Moleneind 43. Net buiten de verstoringen is een uitbraaksleuf gevonden waarin fragmenten baksteen en kalkmortel aanwezig zijn. De datering van

deze uitbraaksleuf is onduidelijk. Hierbij valt op dat de uitbraaksleuf buiten de contour van de gesloopte bebouwing van Moleneind 43 ligt, maar wel dezelfde oriëntatie heeft. Het zou dus een uitbouw kunnen zijn geweest. De vergaderzaal uit de 17de eeuw heeft echter precies dezelfde oriëntatie en de uitbraaksleuf lijkt precies op de locatie te liggen waar een buitenmuur van de vergaderzaal wordt verwacht.

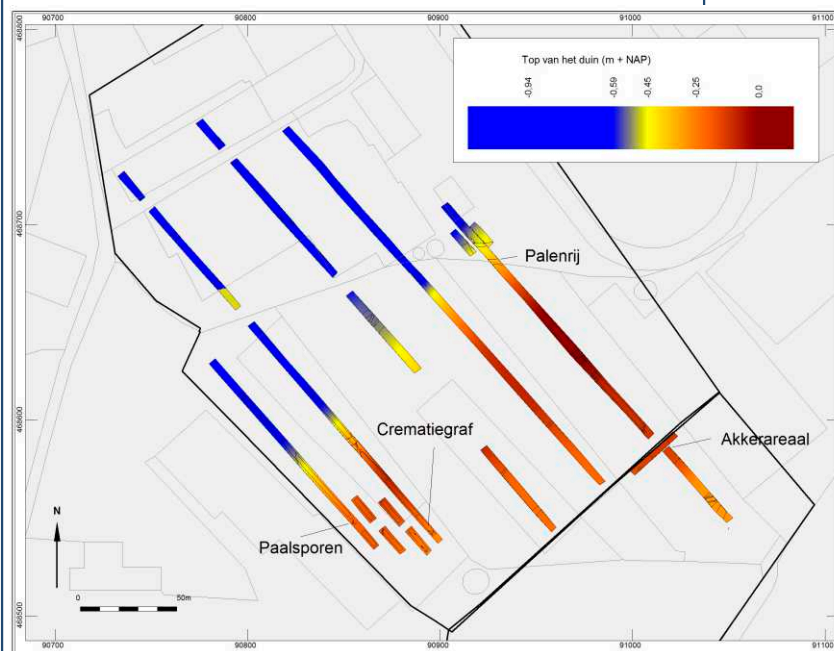
Binnen de verstoringen ligt een restant van een kleine kelder. Het is enkelsteens muurwerk, opgetrokken uit bakstenen (rood en geel) van IJsselsteen formaat. Van de noordwestzijde van deze kelder zijn twee lagen bewaard gebleven, van de rest nog maar één laag. De bakstenen zijn in zand gelegd en met schelpmortel gemetseld, waarbij de binnenzijde van de muur is afgesmeerd. Op basis van het formaat van de bakstenen (17 x 8,5 x 4 cm) is een datering vanaf de 17de eeuw het meest waarschijnlijk. Net zoals de uitbraaksleuf zou deze kelder kunnen worden gekoppeld aan het pand Moleneind 43, maar ook aan de vergaderzaal uit de 17de eeuw. Hergebruik van oudere bakstenen in een kelder van het pand Moleneind 43 kan niet worden uitgesloten.

Uit de bodemopbouw blijkt dat binnen het plangebied intensieve bodembewerking plaatsvond en dat er ophogingslagen zijn aangebracht vanaf de 17de/18de eeuw. Recente bodemverstoringen hebben geresulteerd in verstoringen van oudere bewonings-/loopniveaus, hoewel er ook terreindelen zijn waar een oudere (al dan niet bewerkte) ophogingslaag/woonniveau met 18de-eeuws vondstmateriaal (voornamelijk fragmenten roodbakend aardewerk, restanten muurwerk) is gevonden. Mogelijk zijn de uitbraaksleuf en restanten van een kelder in het zuidelijke deel van het plangebied te

koppelen aan de vergaderzaal van de Rijnsburger Collegianten. Of er onder de woning, Moleneind 44, nog restanten van de vergaderzaal aanwezig zijn, zal moeten blijken uit toekomstig onderzoek.

Econsultancy, Sander Diependaal

Katwijk - Rijnsburg | Trappenberg-Kloosterschuur-Voorhouterweg

Overzicht van de proefsleuven met de locaties van de sporen en de dieptekaart van de top van de (duin)zandafzettingen. (Illustratie: Archol)

In opdracht van GOM (Greenport Ontwikkelings-Maatschappij) heeft Archol BV in de zomer van 2015 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in het plangebied Trappenberg-Kloosterschuur in Rijnsburg. De ondergrond van het terrein bestaat uit strandwal-

afzettingen, waarop zich van het Neolithicum tot en met de IJzertijd een duin heeft ontwikkeld in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied. In de top van dit duin zijn kleine clusters paalsporen en een crematiegraf met een mogelijke bijzetting gevonden. Op de oostelijke duinflank lag een akkerareaal met eergebouwkrassen. De sporen hebben een kleine hoeveelheid aardewerk en (vuur)steen opgeleverd, maar de

sporen zijn hiermee moeilijk te dateren. Het merendeel van de sporen op de top en de flank van het duin zullen uit de IJzertijd dateren, mogelijk is er echter ook een oudere component uit de periode Laat-Neolithicum tot en met de Vroege Bronstijd aanwezig. In het westelijk deel van het onderzoeksgebied ligt een strandvlakte, waarin geen archeologische resten gevonden zijn. Tijdens de vorming van het duin raakte de strandvlakte met veen en later met

Onderzoek naar het crematiegraf. (Foto: Archol)

zand en klei opgevuld. Zand en klei werden vanaf de Late IJzertijd afgezet vanuit kreken en rivieren. In de Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen werd ook de top van het duin afgedekt met zand en klei. In eerste instantie vanuit de rivieren, maar vanaf de Vroege Middeleeuwen via geulen vanuit zee.

Archol BV, J. van der Leijde

Krimpenerwaard - Schoonhoven | Plangebied Buiten de Veerpoort

In het plangebied Buiten de Veerpoort in Schoonhoven werden eind oktober tijdens saneringswerkzaamheden muurresten gevonden. Uit een archeologische inspectie bleek dat het ging om een massieve muur met een breedte van 1,35 m en een lengte van ten minste 11 m. Op deze muur waren enkele dwarsmuurtjes geplaatst. De gemeente Krimpenerwaard heeft vervolgens de werkzaamheden archeologisch en bouwhistorisch laten begeleiden.

De muurresten lagen op een diepte van 0,7 m onder

De muurresten van een barbacane. (Foto: ArchoMedia)

het maaiveld en hadden een hoogte van circa 1,3 m. De oriëntatie van de lange muur was noordoost-zuidwest. Het zuidwestelijke deel loopt door buiten het plangebied, het noordoostelijke deel maakt uiteindelijk een scherpe hoek naar het westen en loopt nog 1,2 m door. Hier is de muur mooi afgewerkt en lijkt het te gaan om een ingang. De muurresten zijn gefundeerd op twee vlonders van planken met daartussen balken en een vulling van klei.

Op basis van historische kaarten zijn de muurresten geïnterpreteerd als de resten van een bruggeschans of barbacane. Voor de Veerpoort is een brug te zien over het binnenwater met aansluitend twee evenwijdige muren (een zogenaamde nek) uitkomend in een ruitvormige omsloten ruimte (barbacane). In de oostpunt van de barbacane is een doorgang naar het veer. De barbacane is slechts kort in gebruik geweest. Op basis van enkele historische kaarten kan deze gedateerd worden tussen het laatste kwart van de 17de eeuw tot het midden/laatste kwart van de 18de eeuw. Het weinige vondstmateriaal en het formaat van de bakstenen bevestigen deze datering.

Omgevingsdienst Midden-Holland, Christo Thanos

Leiden | Aalmarktproject

In januari 2015 gingen, na jaren van voorbereiding, de werkzaamheden voor de realisatie van het Stadsgehoorzaalblok, als onderdeel van het Aalmarktproject, van start. Met de herontwikkeling van de Aalmarkt en de directe omgeving zorgt de gemeente Leiden voor de noodzakelijke versterking en uitbreiding van het winkelgebied. Hiermee verbetert de binnenstad van Leiden en wordt deze aantrekkelijker om te bezoeken en er te werken, te leven en te wonen. Voor de realisatie van dit project moest een aantal

Overzicht van de ontpleisterde gevel van Mandenmakersteeg 7 uit 1588, met het decoratieve fries, de jaartalsteen en de cirkel met ster of zon.

(Foto: M. van Dam, BAAC)

panden worden gesloopt, waarna een nieuwe steeg kon worden gemaakt met daarlangs (onderkelderde) nieuwe winkelruimtes. Als primeur voor Nederland zijn de ontmantelings- en sloopwerkzaamheden bouwhistorisch volledig begeleid door het bouwhistorisch bureau BAAC, op basis van een programma van eisen opgesteld door de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken. Aansluitend op het bouwhistorisch onderzoek voerde BAAC ook het archeologisch onderzoek uit. Het doel van het gecombineerde bouwhistorisch en archeologische onderzoek was zowel de ondergrondse als bovengrondse historische bouwdelen en -elementen die aan het licht kwamen te documenteren voordat ze zouden verdwijnen. Zo wordt de bouw- en gebruiksgeschiedenis van dit deel van de stad vastgelegd en ontsloten voor het brede publiek. Hierbij werden nieuwe documentatietechnieken ingezet, zoals 3D-fotogrammetrie. Het onderzoek heeft een onvoorstelbare hoeveelheid informatie, documentatie, foto's en vondsten opgeleverd. Een bijzondere vondst, die ook de pers haalde, was de ontdekking van allerlei verborgen decoratieve elementen van de originele laat-16de-eeuwse gevel van Mandenmakersteeg 7.

Detail van het decoratieve fries met baksteen koppen rond een bakstenen vierkant. (Foto: M. van Dam, BAAC)

Direct boven de winkelpui zit een decoratieve lijst, een zogenaamd fries. Het fries is opgebouwd uit geschakelde baksteenkoppen rond een vierkant baksteentje. Even daarboven bevindt zich centraal in de

Jaartalsteen met het jaartal 1588. (Foto: M. van Dam, BAAC)

De ornamentale bakstenen cirkel met ster of zon.

(foto: M. van Dam, BAAC)

gevel een natuurstenen jaartalsteen met het jaartal 1588 erop.

Deze steen dateert dus de gevel en het pand. Zeer bijzonder en uniek voor Leiden is de ornamentale bakstenen cirkel met daarin een achtpuntige ster- of zonzvorm van gebakken baksteen. Met witte en zwarte pleister is de vorm verder opgewerkt. De cirkel is aangebracht in het metselwerk tussen de ramen van de verdieping. De betekenis van deze ster- of zonzvorm is voornog onbekend. Een voorbeeld van decoratief metselwerk is de gevel van de Latijnse school aan de Lokhorststraat uit 1599. Andere woonhuisgevels met laat-16de-eeuws decoratief metselwerk zijn, voor zover bekend, niet meer bewaard in Leiden. De gevel is geheel gedocumenteerd en decoratieve delen zijn voor hergebruik of plaatsing opgeslagen in het depot Historische Bouwfragmenten van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Het archeologisch onderzoek leidde opnieuw tot inzichten in de bewoningsgeschiedenis van dit oude deel van de stad. Het onderzoeksgebied bevindt zich

in een van de oudste bewoningskernen van Leiden: het dijkdorp langs de huidige Breestraat. Vanaf de 12de eeuw is men begonnen met landaanwinning in de Rijn. De nadruk lag hierbij rondom het oudste en hoogste punt van de Breestraat: de kern van het dijkdorp vlakbij het huidige stadhuis. Naar de uiteinden van de Breestraat toe zal de landaanwinning langzamer zijn gegaan en zijn de nieuw verworven percelen mogelijk ook later bebouwd. Het huidige onderzoeksgebied ligt op de grens van het dijkdorp naar de aanplempingsgebieden in de Rijn. Het perceel, dat doorloopt van de Aalmarkt tot de Breestraat, was vanaf de tweede helft van de 13de eeuw in gebruik door het St. Catharinagasthuis, een instelling voor de opvang van doortrekkende arme lieden. Voor die tijd kan er al bebouwing zijn geweest, zowel aan de Breestraat als aan de Aalmarkt, maar hierover zijn geen archiefstukken bekend. In 1276 werd de kapel van het gasthuis gewijd, de huidige Waalse kerk; het gasthuis zal er toen al enkele jaren gevestigd zijn geweest. Aan weerszijden van de kerk lag het hoofdbouw van het gasthuis. Op het terrein daarachter lagen allerlei bijgebouwen, waaronder een brouwhuis, een proviandhuis, een slachthuis, stal en meerdere ziekenzalen. In 2007 is al eens archeologisch onderzoek uitgevoerd op een deel van het terrein van het St. Catharinagasthuis (zie Kroniek 2007). Hierbij werd tot in detail vastgesteld hoe de landaanwinning in de Rijn in zijn werk ging. Ook werden bij deze opgraving diverse gebouwen van het gasthuis opgegraven. Door al deze voorkennis lag de focus bij het onderzoek in 2015 op andere zaken, zoals de bebouwingsgeschiedenis van deze percelen en de opbouw van het dijklichaam van de Breestraat. Tijdens het archeologisch onderzoek werden diverse steenbouw-

niveaus opgegraven, die teruggaan tot de oudste stenen bebouwing op het terrein. Ook water- en beerputten werden in flinke aantallen gevonden. Vanaf het niveau van de aanplempings-/ophogingspakketten in de Rijn werden bovendien vlechtwerken wanden gevonden die waarschijnlijk tot de oeverbeschoeiingen hebben gehoord.

De uitwerking van zowel het bouwhistorisch als het archeologisch onderzoek is nog in volle gang en zal medio 2017 tot een publicatie leiden.

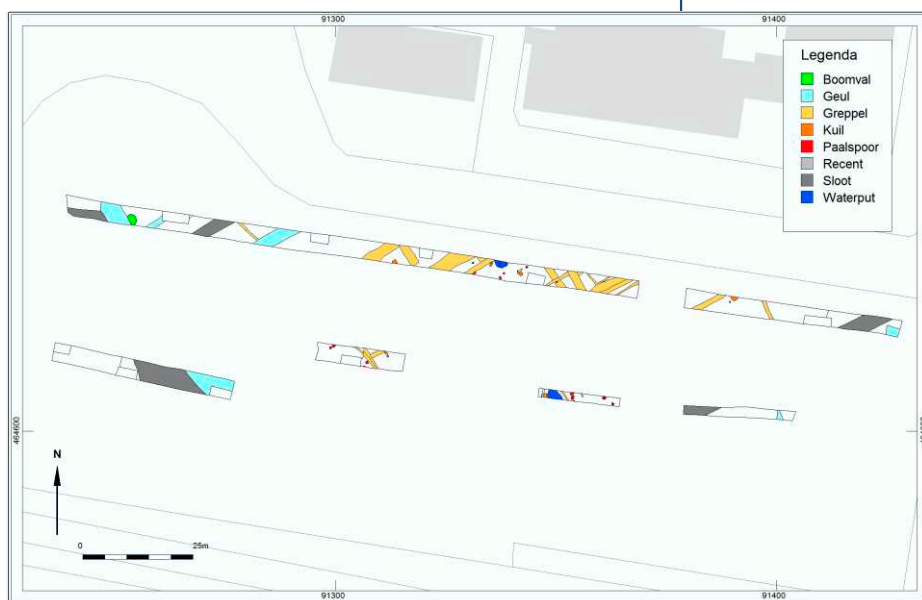
*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Chrystel Brandenburg en Edwin Orsel*

<https://www.erfgoedleiden.nl/vondstvandeweek/681-vvdw-39-verborgen-decoratie-in-gevel-uit-1588>

Leiden | Bio Science Park, Kop van Leeuwenhoek

De voormalige sportvelden van de Universiteit Leiden maken plaats voor kantoren die deel uit zullen maken van het Bio Science Park. Voorafgaand aan de bouw

Overzicht van de sporen. (Illustratie: Archol)

Werkzaamheden en enkele paalsporen in een van de proefsleuven. (Foto: Archol)

heeft Archol een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Hierbij is een vindplaats uit de Middeleeuwen gevonden, die lag op een zandige oever. De archeologische sporen bestaan uit paalsporen, greppels, kuilen en een waterput. Een deel van de paalsporen maakt mogelijk deel uit van een bootvormige huisplattegrond.

Uit verschillende sporen is aardewerk verzameld, waarvan het merendeel bestaat uit Paffrath en handgevormd kogelpot-aardewerk. Daarnaast is er Andenne-aardewerk gevonden en een scherf proto-steengoed, maalsteenfragmenten, fragmenten dierlijk bot en brokjes verbrande klei die mogelijk als bouw materiaal zijn gebruikt.

Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek is niet duidelijk hoe de middeleeuwse nederzetting er precies uit heeft gezien. Het kan gaan om één of meerdere geïsoleerde erven, maar het is ook mogelijk dat de resten deel uitmaken van een groter bewoningscluster, te vergelijken met het dichtbijgelegen Oegstgeest Nieuw-Rhijnegeest. Op basis van het aardewerk dateert de nederzetting tussen de 10de en 13de eeuw, waarmee de vindplaats aansluit op de laatste fase van de nederzetting Nieuw-Rhijnegeest. Mogelijk is de bewoning van Nieuw-Rhijnegeest opgeschoven in zuidoostelijke richting en wijst de bewoning in Kop van Leeuwenhoek op een continuïteit van bewoning vanuit de Merovingische periode. Wanneer de sporen van de Kop van Leeuwenhoek echter deel uitmaken van een geïsoleerd erf, dan zou het ook om een nieuw-gestichte woonboerderij kunnen gaan. In dat geval is er sprake van een hiaat tussen de bewoning in Rhijnegeest en Kop van Leeuwenhoek.

Archol BV, J. van der Leijde

Leiden | Lakenplein

Tijdens de voorbereidingen van de bouw van appartementencomplex Het Groene Lakenplein zijn op de bouwplaats interessante archeologische vondsten gedaan. In de bodem liggen namelijk de funderingen van een groot aantal huizen. Dit is een bijzondere

(Foto: IDDS)

De opgraving van de wevershuisjes aan de Waardgracht. Rechts op de achtergrond de Meelfabriek.

vondst, want het vermoeden bestond dat tijdens de periode van de stadsvernieuwing in

Foto van de 1e Looierstraat, een van de straten die hier lag voor de aanleg van het Lakenplein

(Foto: datum onbekend. Collectie ELO, PV5541.2)

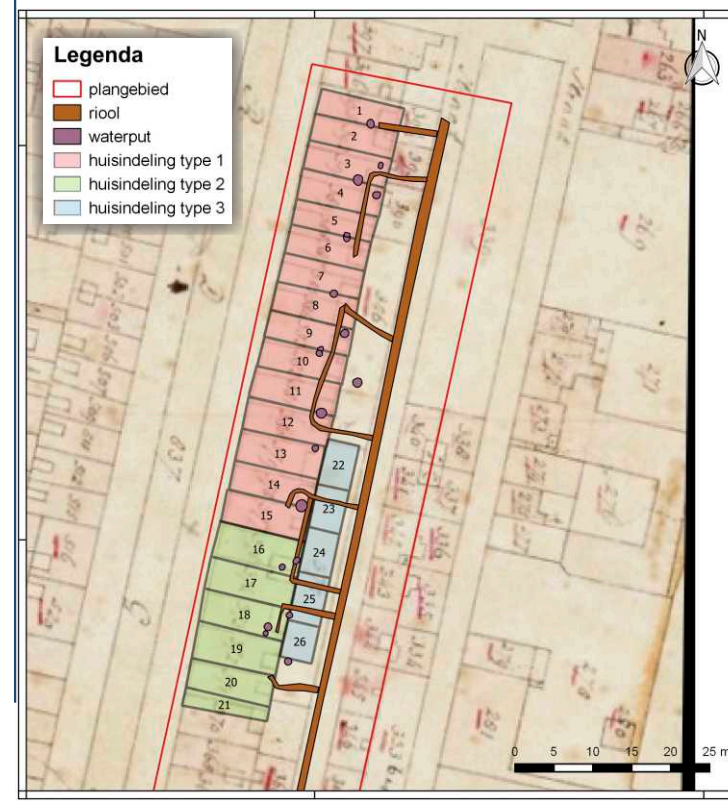
de jaren 70 de toen ernstig verkrotte huisjes op grote schaal gesloopt zouden zijn en dat dus ook de funderingen van de huisjes aan de Waardgracht zouden zijn verdwenen. Archeologen van IDDS Archeologie waren in de zomermaanden ter plaatse om alles vast te leggen. Nog veel bijzonderder is het feit dat de periode waarin de opgegraven huizen zijn gebouwd in het archief heel goed is vastgelegd.

Het gedeelte van Leiden ten oosten van de Vestestraat is in de jaren 1658/1659 aangelegd. Na het ontzet van Leiden in 1574 begon er een periode van bloei van de stad. In deze periode trokken grote aantallen immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden naar Leiden. De stad barstte zowat uit haar voegen. Om de nood te lenigen werd een plan bedacht voor de uitbreiding van de stad ten oosten van de Herengracht. De grachten en de huizen werden aangelegd volgens dit plan. Zo verrees in korte tijd een wijk waar gewoond werd en waar het Leidse laken volgens de nieuwste technieken geproduceerd werd. Later, in de 18de en 19de eeuw, werden delen van de bestaande inrichting weer gesloopt en vielen er gaten in de bebouwing die later weer zijn opgevuld met jongere panden. De aanleg van de nieuwe woonwijk blijkt door de stad nauwkeurig geregisseerd en vastgelegd. Dit blijkt uit het archief van de 'thesaurier extraordinaris' - zo werd de betaalmeester van Openbare Werken in die tijd genoemd - dat integraal is opgenomen in het gemeentelijk archief van Leiden. Niet alleen de rekeningen uit die tijd, maar zelfs de bestekken en de kwitanties van de aannemers die hier aan het werk waren, zijn in dit archief opgeslagen. We hebben hiermee een rijke verzameling van onschatbare waarde in handen, waar vreemd genoeg nog nooit systematisch onderzoek naar is gedaan.

Het komt niet vaak voor dat archeologen en bouw-historici een vrijwel compleet bouwblok kunnen onderzoeken. In 2013 gebeurde dit bij de nieuwbouw van muziekcentrum De Nobel aan de noordzijde van de stad. Nu was een vergelijkbare blik mogelijk in de stadsuitbreidingen aan de oostzijde van Leiden met wederom nieuwe inzichten als resultaat. Hoewel de stadsuitbreidingen uit de 17de eeuw goed zijn vastgelegd op kaarten en in geschreven bronnen, hebben we nog altijd een flink aantal vragen over deze periode waarin Leiden explosief groeide. We weten dat de nieuwe kavels werden opgekocht door projectontwikkelaars en dat de huizen vervolgens werden door-

De 17de-eeuwse bebouwing met water- en rioolvoorziening. (Illustratie: IDDS)

verkocht. Dat de ontwikkelaars daarbij vaak meer huizen bouwden dan oorspronkelijk de bedoeling was, is geen geheim. Wat we echter nog onvoldoende in beeld hebben is hoe zo'n bouwproces verliep. Wie deed wat? En hoe ging men om met de aanleg van centrale voorzieningen in de nieuwe wijk?

Archeologisch onderzoek en archiefonderzoek trokken hierbij samen op en ontrafelden de logistiek van de bouw in dit huizenblok.

Ongedateerde tekening van Johannes Dou(w) uit circa 1661, waarop de rioleringen en huisaansluitingen zijn ingetekend. (Erfgoed Leiden en Omstreken)

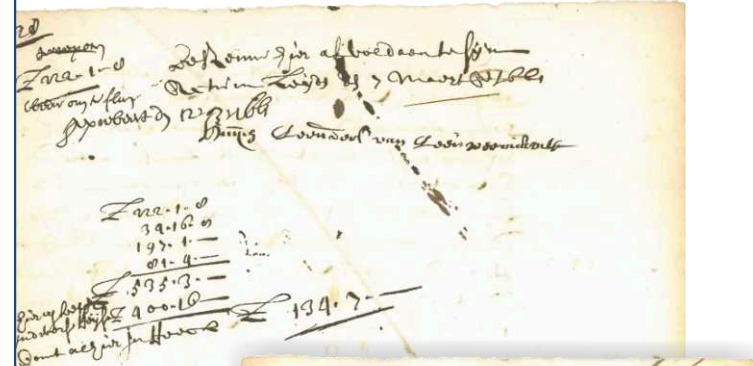
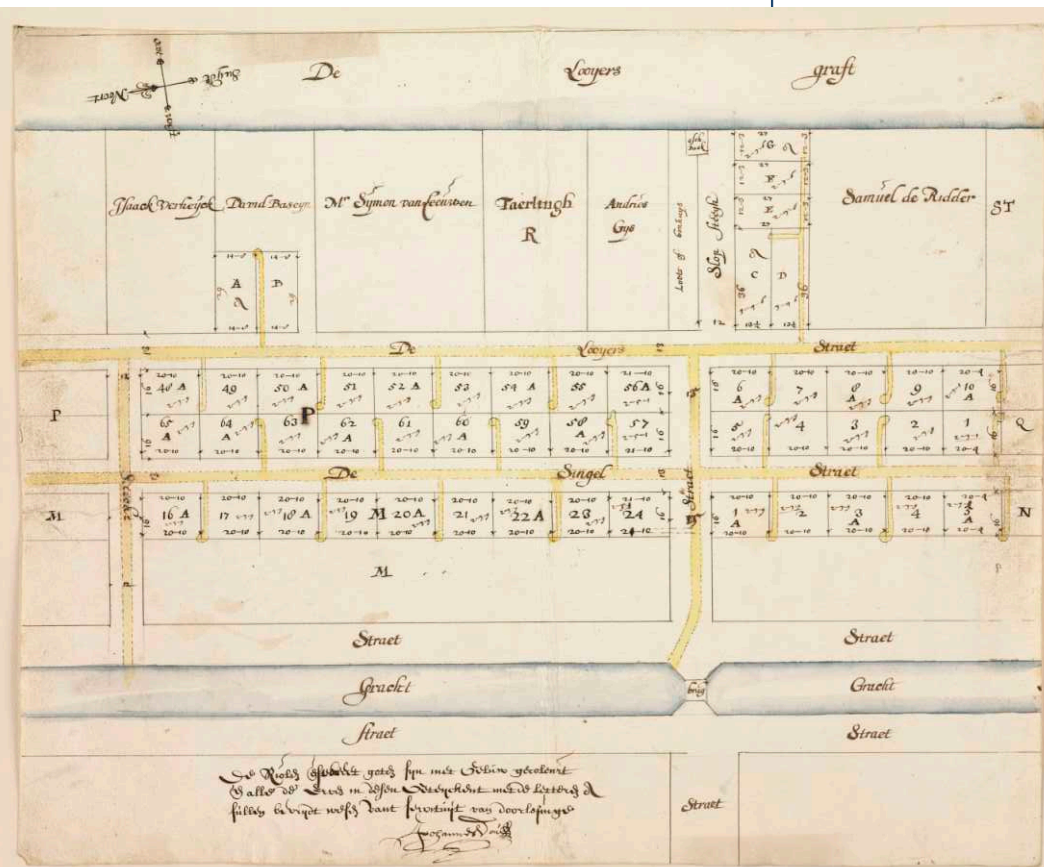
opgesteld straten- en grachtenpatroon. Duidelijk zichtbaar in de opgegraven funderingen zijn de verschillende bouwprojecten binnen het huizenblok. Aan de hand van de bakstenen, metselverbanden en kleine verschillen in de indeling van de huizen is te zien welke huizen door dezelfde bouwploeg zijn gebouwd en waar een volgende projectontwikkelaar begon. Archiefonderzoek zal moeten uitwijzen of deze bouwfasen overeenkomen met de oorspronkelijke plannen. De huizen zijn heel klein en hebben een vrij uniforme indeling die we ook kennen uit bouwhistorisch onderzoek in nog bestaande huizen in dit deel van de stad. Achter de huizen lagen kleine binnenplaatsjes waar een waterput en secreethuisje stonden.

De mensen leefden in die tijd dus ook in de nieuwe wijken heel dicht op elkaar.

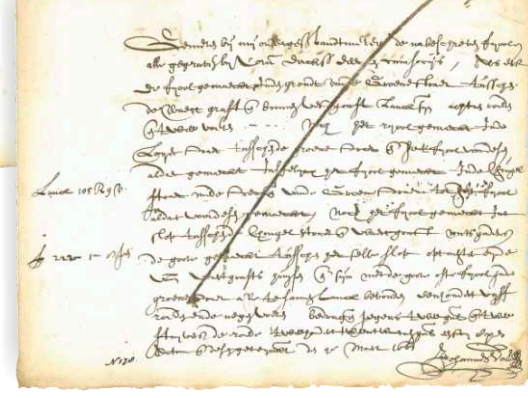
De sanitaire voorzieningen in de nieuwe wijk zijn centraal aangelegd, in opdracht van het stadsbestuur en aanbesteed aan lokale aannemers.

De secreten op de binnenplaatsen waren aangesloten op afvoergoten die allemaal uitmondten in een goot onder de straat. Deze goot kwam weer uit in het water van de grachten, wat een behoorlijke stank veroorzaakt moet hebben. De goot onder de Cingelstraat is opgegraven en blijkt in één fase gebouwd te zijn. Dit blijkt ook uit de ongedateerde tekening van

Johannes Dou(w) uit circa 1661, waarop de rioleringen en huisaansluitingen zijn ingetekend. In de rekeningen van de thesaurier extraordinaris Pieter van Assendelft van 1661 kunnen we bovendien terugvinden dat de stad op 7 maart 1661 aan Cornelis Dircksz. Deecken, Huygh Leendertsz. van Leeuwercksveld, Heyman Jacobsz. Bouman en Maerten Jansz. een somme van twee hondert twee en twintich guldens eene stuijver acht penningen heeft betaald” voor de aanleg van een riool in de Groenestraat (nu Groenesteeg) en de Cingelstraat. De huisaansluitingen zijn echter niet gerealiseerd volgens plan. Deze vertonen ook meer

Kwitantie van 7 maart 1661 voor de aanleg van een riool in de Groenestraat (nu Groenesteeg) en de Cingelstraat. (Erfgoed Leiden en Omstreken)

variatie in opbouw en zijn waarschijnlijk door de bouwaannemers aangelegd en niet door de stad. Met de aanleg van rioleringsgoten in de nieuwe wijken stimuleerde de stad een andere manier van afvoer van menselijke uitwerpselen die goedkoper was dan het tot dan toe gebruikelijke beerputtenstelsel. Dat dit verstrekkende gevolgen had voor de algemene hygiëne in de stad leidt geen twijfel. Net als rioleringen is de watervoorziening een belangrijk element in de sanitaire voorzieningen van de 17de-eeuwse huizen. Het aanleggen van een waterput was niet goedkoop en de vraag was dan ook wie dit organiseerde. Was het de ontwikkelaar en verrekende hij de kosten in de huurprijzen van de huizen? Was het de stad of geen van beiden? Tijdens de opgraving bleek dat elk huis toegang had tot een waterput op de binnenplaats achter de huizen. De

meeste waterputten lagen op de erfscheiding tussen twee huizen waardoor het lijkt of ook dit een centrale/ gedeelde voorziening was. Niets blijkt echter minder

Een van de waterputten achter de huizen aan het Lakenplein.

(Foto: IDDS)

waar. Elke waterput was verschillend, wat niet logisch is als ze allemaal tegelijk zijn aangelegd. Hieruit maken de archeologen op dat de waterputten mogelijk door of in opdracht van de bewoners zelf zijn gebouwd. Het is echter ook mogelijk dat de aannemer die verantwoordelijk was voor de bouw veelvuldig gebruik maakte van bij elkaar geraapt en hergebruikt bouw materiaal - waaronder verschillende formaten houten tonnen - wat ertoe kan hebben geleid dat elke waterput anders moest worden opgebouwd. Ook rondom zorgcentrum Huis op de Waard zijn funderingen gevonden van 17de-eeuwse huizen. Het onderzoek op deze plaats is echter nog niet afgerond en zal ongetwijfeld nog meer details opleveren.

*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Chrystel Brandenburg en André van Noort*

Leiden | Lammermarkt

De bouw van de parkeergarage op de Lammermarkt is in december 2014 van start gegaan. Tijdens dit bouwproject heeft ook archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Dit werd in het voorjaar van 2015 uitgevoerd door archeologen en bouwhistorici van BAAC Archeologie en Bouwhistorie (Den Bosch). Het gebied dat we nu de Lammermarkt noemen heeft een lange geschiedenis. In de Middeleeuwen lag het buiten de stadsmuren waar maar weinig bebouwing stond. Buiten de muren van de stad lagen wel enkele kloosterterreinen. Aan de noordwestzijde van de stad waren dat het St. Margarethaconvent (1404-1458), het St. Maria Magdalenaklooster (1458-1542) en het St. Aegtenklooster (1432-1553).

Op de enige stadskaart uit deze tijd, van Jacob van Deventer uit 1554, is het gebied als onbebouwd weergegeven. Deze kaart is echter vrij grofmazig en er zal ongetwijfeld sprake zijn geweest van opstallen op de kloosterterreinen. Dit blijkt uit historische bronnen die vermelden dat bij de aanleg van de stadsvest in 1611 resten van de gebouwen van het St. Aegtenklooster zijn gevonden en verwijderd. Voorafgaand aan het beleg van Leiden is in 1572 alle bebouwing rondom de stad gesloopt. Zo ook de gebouwen van de kloosters en eventuele opstallen binnen het plangebied. In 1611 werd de stad vergroot. Hiervoor kocht de stad het land op dat binnen de stad zou komen te liggen. Voor zover bekend is er in de periode tussen 1572 en 1610 niet gebouwd in het plangebied. De landerijen waren in gebruik als weiland, raamland,

De Lammermarkt, toen nog Korte Langegracht, aan het eind van de 19de eeuw. (Erfgoed Leiden en Omstreken)

boomgaard of moestuin. Met de stadsuitleg wijzigde de indeling van het gebied ingrijpend. Twee waterwegen doorkruisten het gebied: de Langegracht (in het verlengde van de huidige Langegracht) en de Binnenvestgracht (vlak ten zuiden van Molen de Valk). Onder de huidige Lammermarkt en een deel van het parkeerterrein van Molen de Valk lag een compleet huizenblok. Het noordelijk deel van het plangebied werd ingericht als bolwerk.

Het in 1906 gesloopte blok aan de Lammermarkt.

(Erfgoed Leiden en Omstreken)

Vanaf 1860 werden de Korte Langegracht en de Binnenvestgracht gedempt. Het blok is in 1906 gesloopt om plaats te maken voor de veemarkt. Het bastion is vanaf het midden van de 19de eeuw in gebruik genomen als begraafplaats. Een deel hiervan

was gereserveerd voor Joodse graven. In 1911 werd de algemene begraafplaats gesloten en geruimd. De Joodse begraafplaats bleef in gebruik tot 1962, waarna de graven werden overgebracht naar Katwijk. Voorafgaand aan de bouw is al eens eerder een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de Lammermarkt. In 2013 groeven archeologen van BAAC Archeologie en Bouwhistorie (Den Bosch) twee proefsleuven op

het parkeerterrein. Hieruit maakten ze op dat er in de bodem nog intacte resten uit het verleden lagen. Dit was reden genoeg om tijdens de bouw van de parkeergarage verder te kijken. Daarom groeven de archeologen vooruitlopend op de bouw vrijwel de

Archeologen aan het werk op de Lammermarkt, vooruitlopend op de bouw van de parkeergarage. (Foto: BAAC)

gehele bouwkuip op. Dit gebeurde gefaseerd, omdat ook het bouwproject in fasen was ingedeeld.

Op meerdere plekken werden sporen gevonden uit de periode vóór 1611, toen het gebied nog buiten de middeleeuwse stad lag. De verkavelingsgreppels en sloten uit deze periode geven een goed beeld van hoe het terrein in die tijd was ingedeeld. In één hoek van het terrein vonden de archeologen bovendien een aantal mestkuilen en een muur die mogelijk hoorde bij een van de eerdergenoemde kloosterterreinen.

De meeste sporen en vondsten dateren uit de periode na 1611 toen er een compleet huizenblok in het plangebied stond. De kelders en onderste funderingen van deze huizen waren nog in de bodem bewaard gebleven, net als een groot aantal waterputten, secreetgoten en beerputten. De beerputten waren een onverwachte vondst. In veel 17de-eeuwse stadsuitbreidingen is bij opgravingen vastgesteld dat de huizen direct werden aangesloten op een centraal rioleringsstelsel (zie ook het artikel over het Lakenplein). Dat blijkt in dit bouwblok niet het geval te zijn: hier loosde men de wc's nog als vanouds op beerputten.

Wat ook opvalt, is dat de beerputten geen huishoudelijk afval bevatten. De beerputten werden dus niet gebruikt als algemene afvalput, maar alleen voor de afvoer van de wc's. Het huishoudelijk afval werd blijkbaar wel gedumpt in de openbare wateren, zoals de Binnenvestgracht en de Korte Langegracht, waarvan delen tijdens de opgraving zijn onderzocht. Hier werden namelijk juist wel gebruiksaardewerk, bot en ander afval gevonden.

*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Chrystel Brandenburgh*

Leidschendam Voorburg | Centrum-Kanaal van Corbulo

Inleiding

Het kanaal van Corbulo is een belangrijk onderdeel van de Romeinse geschiedenis van Zuid-Holland. Het wordt als onderdeel gezien van de limes en zal daarom mogelijk mee worden genomen in de voordracht van de limes als UNESCO-werelderfgoed. Men neemt over het algemeen aan dat het kanaal ongeveer de loop van de huidige Vliet volgt. Maar als we de bekende gegevens onder de loep nemen dan blijkt dat het feitelijk bekende deel van het kanaal zich bevindt in de Leidschendamse wijk De Rietvink en net ten noorden ervan. Verder zijn er enkele waarnemingen in Rijswijk en Den Haag, die mogelijk met het kanaal verband houden. Opvallend genoeg is het kanaal, ondanks alle onderzoeken in het centrum van Leidschendam van de afgelopen twintig jaar, daar nooit gevonden. Uit de laatste onderzoeken blijkt zelfs dat het kanaal niet rechtdoor heeft gelopen en ook niet afbuigt in de richting van de Vliet. Om dit raadsel van het zuidelijke vervolg van het kanaal van Corbulo op te lossen is in de winter van 2015 in opdracht van de provincie Zuid-Holland door RAAP Archeologisch Adviesbureau in samenwerking met de gemeente Leidschendam-Voorburg, en ondersteund door vrijwilligers, een booronderzoek uitgevoerd met verrassende resultaten.

Voorgeschiedenis

Het kanaal is in opdracht van de Romeinse veldheer Corbulo in of rond 50 na Chr. aangelegd. Het kanaal vormde een verbinding tussen de Oude Rijn in het noorden en de Maas in het zuiden. Als reden van

aanleg van dit circa 34 km lange kanaal worden in de overgeleverde historische bronnen drie opties gegeven:

- ◆ het creëren van een veilige vaarverbinding tussen de twee riviermondingen;
- ◆ het bezighouden van de manschappen;
- ◆ het voorkomen dat de rivieren bij hoog water overstromden.

De historische bronnen vertellen echter niets over de exacte ligging noch over (de duur van) het gebruik van het kanaal. In de jaren negentig van de vorige eeuw is op een aantal locaties in de wijk Rietvink in Leidschendam het kanaal teruggevonden en op grond van beschietingspalen dendrochronologisch gedateerd rond 50 na Chr. Het kanaal kon over een lengte van meer dan 1600 meter in kaart worden gebracht, maar in het centrum van Leidschendam, waar wel veel onderzoek is gedaan, is het kanaal nooit goed waargenomen.

In de wijk De Rietvink in Leidschendam is een reconstructie gemaakt van het teruggevonden deel van het kanaal van Corbulo. (Foto: Hans Erren)

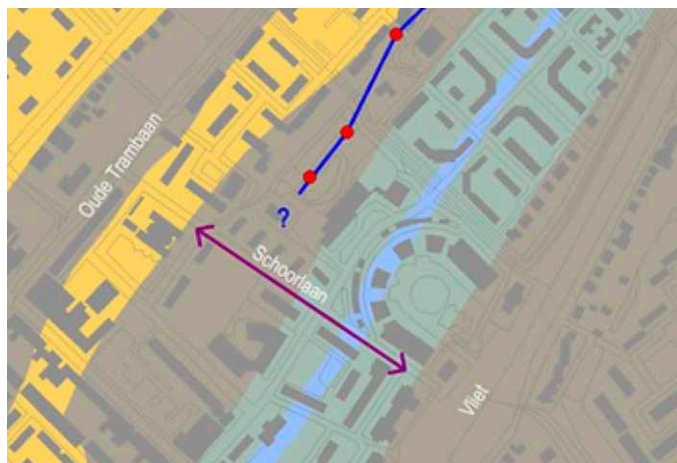

Feitelijk is het kanaal ten zuiden van de Schoorlaan niet meer waargenomen tot aan Forum Hadriani, waar enkele jaren geleden een haven is gevonden, die vermoedelijk via de zuidelijke tak van het kanaal bereikt werd.

Het lijkt er steeds meer op dat het kanaal niet (recht)door gelopen heeft. Mogelijk was er ter hoogte van de landscheiding sprake van een overlaat of een (natuurlijke) dam in het kanaal. Het boorprofiel langs de Schoorlaan, met boringen om de 5 meter, sluit uit dat het kanaal rechtdoor gelopen heeft. Dit blijkt uit het feit dat het veen overall intact is. Ook een bocht in oostelijke richting naar de Vliet is op basis van archeologisch booronderzoek haast uit te sluiten. De direct ten oosten van de huidige Vliet gelegen geul, die lang in verband is gebracht met het kanaal, blijkt al voor de komst van de Romeinen volledig dichtgeslibd (de blauwe lijn op de kaart).

Het in de winter van 2015 uitgevoerde onderzoek

De meest zuidelijke waarnemingen van het kanaal in Leidschendam (rode stippen) en de ligging van het boorprofiel langs de Schoorlaan (paarse lijn), met in geel de strandwallen, in bruin het veen en in groen en blauw de natuurlijke krekten. (Kaart: RAAP)

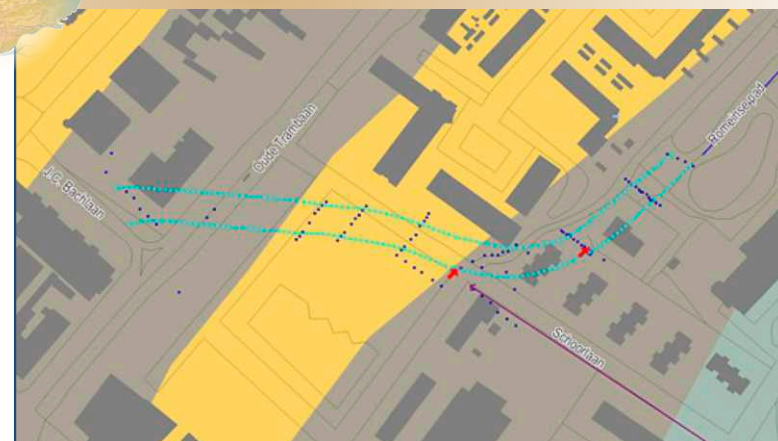

heeft zich gefocust op de vraag hoe de verbinding ter hoogte van de waterscheiding in zuidelijke richting tot stand werd gebracht. Was er toch sprake van een doorgaande vaarverbinding of werden de boten of de goederen hier overgeslagen naar een andere vaarweg? Kortom was er in de Romeinse Tijd al sprake van een (natuurlijke) dam in Leidschendam?

Een natuurlijke dam is met boringen niet aan te tonen, maar een in het veen gegraven en met klei opgevulde geul wel. Het onderzoek had daarmee tot doel te onderzoeken of de gegraven geul al dan niet doorloopt.

Bij het onderzoek zijn in totaal 99 boringen gezet en is met 8 haakse raaien het kanaal meer dan 250 meter verder vervolgd. Een van de opvallende resultaten is dat het kanaal niet naar het oosten afbuigt, ook niet ophoudt, maar juist in westelijke richting afbuigt en daar een smalle strandwal doorsnijdt. Ter hoogte van deze strandwal is het kanaal ingegraven in het zand. Op de hoek van de Landscheidingstraat en de Schoorlaan is in de gutsboringen een beschoeiingspaal aangeboord. Een stuk van het aangeboorde elzenhout is met 14C-methode gedateerd op 50-60 na Chr. Een datering die zeer goed past in het beeld dat is ontstaan op basis van de dendrochronologische dateringen van eikenhouten beschoeiingspalen die in het stuk van het kanaal in de Rietvinkpolder werden gevonden. In 2015 is ook een elzenhouten beschoeiingspaal van het kanaal uit de Starrenburgpolder gedateerd met vergelijkbaar resultaat.

Opvallend aan het nieuw ontdekte tracé van het kanaal is dat er tegen de verwachting in sprake blijkt van relatief scherpe bochten en ook de aanleg van een kanaal door een strandwal is onverwacht te noemen. Kennelijk vormde het graven en openhouden van het

Het nieuwe ontdekte tracé. De blauwe stippen betreffen de boringen. De lichtblauwe stippellijnen zijn de randen van het kanaal. Ter hoogte van de rode pijltjes zijn beschoeiingspalen aangeboord. (Kaart: RAAP)

kanaal geen onoverkomelijk probleem voor de Romeinse ingenieurs. Dat er wel degelijke aanvullende maatregelen nodig waren ter hoogte van de doorsnijding blijkt uit het dit jaar uitgevoerde proefsleufonderzoek. In deze proefsleuf, uitgevoerd in opdracht van de v.o.f. Damcentrum in samenwerking met de gemeente Leidschendam-Voorburg, is vastgesteld dat

Overzichtsfoto van de proefsleuf met aan weerszijden van het kanaal duidelijk zichtbaar de diep in het zand ingeslagen beschoeiingspalen. (Foto: RAAP)

er ter hoogte van de strandwaldoorsnijding sprake is van een aan twee zijden zwaar beschoeid kanaal. De beschoeiing bestaat uit (eiken)houten palen verbonden met vlechtwerk. Aan de strandwalzijde was de constructie versterkt met veenplaggen. Dit was waarschijnlijk om te voorkomen dat het kanaal zou vollopen met zand. Voorlopig hebben beide onderzoeken al informatie opgeleverd over het verloop van het kanaal richting Forum Hadriani en over de wijze van aanleg van het kanaal. Mogelijk volgen er meer conclusies na de uitwerking.

RAAP, Bram Jansen

<https://www.youtube.com/watch?v=0JAjLG66gA>

Midden-Delfland - Schipluiden | Slinksloot

Voorafgaand aan de verbreding van de Slinksloot is een klein gedeelte van een boerderij uit de Nieuwe Tijd opgegraven. De boerderij lag op de zuidoever van de sloot, ten zuiden van de Zouteveenseweg, in de Zouteveensepolder. De locatie van de boerderij was bekend van historische kaarten uit 1611 en 1712, maar in het veld was aan niets meer te zien dat hier

Locatie van het onderzoek langs de Slinksloot in Schipluiden. (Foto: Archeologie Delft)

Een hoekfundering van de boerderij. (Foto: Archeologie Delft)

ooit een boerderij had gestaan. Bij de opgraving konden verschillende stukken muur vrij worden gelegd van ten minste drie verschillende bouwfasen van de boerderij. De oudste muren dateren van mogelijk de late 16de of de 17de eeuw, de jongste uit de 18de eeuw. Het opgegraven deel van de boerderij was te klein om wat te kunnen zeggen over de vorm en de afmetingen. Een opmerkelijk spoor op enige afstand van de boerderij was een grote ronde bak met een bodem van houten planken en een

schuine wand van gestapelde stenen. Hoewel dergelijke bakken eerder zijn gezien bij boerderijen in Midden-Delfland, is de functie onbekend. Het oudste vondstmateriaal dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw en kwam uit een ophooglaag waarin de jongere funderingen waren ingegraven. De fragmenten aardewerk waren voornamelijk van roodbakende kookpotten, bakpannen en kannen en enkele papkommen en borden. Deze samenstelling aan aardewerkvormen is zeer gangbaar in de 16de eeuw. Een grote hoeveelheid 18de-eeuws aardewerk uit een aanplemping langs de oever van de Slinksloot was wel kenmerkend. Ruim een kwart van de aardewerkfragmenten waren van 'Zeeuwse teilen', grote trechtersvormige kommen. In deze kommen werd de melk afgeroomd, waarna de room tot boter werd gekarnd. De andere aardewerkfragmenten waren alle afkomstig van een doorsnee 18de-eeuwse huisraad, met naast kook- en tafelwaar ook thee- en koffieservies van voornamelijk Delfts blauw aardewerk.

De grote ronde bak met onbekende functie.

(Foto: Archeologie Delft)

Het dierlijk bot uit de 18de-eeuwse aanplanting bestond voor het overgrote deel uit rund en verder varken en schaap/geit. Het lijkt erop dat voornamelijk vee van de eigen boerderij werd geslacht.

Aan het begin van de 19de eeuw werd de boerderij om onbekende redenen afgebroken. Van andere boerderijen aan de Zouteveenseweg is uit historische bronnen bekend dat ze hoofdzakelijk melkvee hielden voor boter die op markt van Delft werd verkocht. Uit het archeologisch onderzoek is nu gebleken dat dit ook in de 18de eeuw al het geval was. De 'boterspecialisatie' blijkt niet uit de 16de-eeuwse vondsten, waartussen maar weinig voor boterbereiding geschikte kommen zaten.

Archeologie Delft, Jorrit van Horsen

Nissewaard | Toldijk

In juli 2005 is de aanleg van een duiker door de Toldijk

Ligging van het plangebied (vindplaats 18-138) met enkele 12de-eeuwse vindplaatsen langs de Toldijk en de Gaddijk.

archeologisch begeleid. Het plangebied ligt ter hoogte van het pand Toldijk 30 ten zuidoosten van Hekelingen. De aanleg van de duiker door de Toldijk, die met een gedeeltelijk open ontgraving is aangelegd, verbindt de waterpartijen ten oosten van de dijk in de polder Oude Uitslag van Putten met die ten westen ervan in de polder Klein Schuddebeurs. De begeleiding is uitgevoerd door het vastleggen van een gedeelte van het profiel door de bovenste delen van de Toldijk en het aansluitend zetten van boringen om het profiel aan de onderkant van de Toldijk aan te vullen. Het bovenste deel van het profiel bestaat uit kleiophogingen die (deels) zijn geïnterpreteerd als een dijklichaam. De oudste kleiophogingen in het profiel zouden in theorie nog tot een verhoogd woonerf kunnen behoren - in navolging van de 12de-eeuwse vindplaatsen langs de Toldijk en de Gaddijk - maar het ontbreken van nederzettingsafval wijst daar niet op. Op basis van het profiel is vastgesteld dat de oudste kern van de dijk onder het westelijk talud van de huidige dijk ligt. De oudste dijkophogingen zijn aangebracht direct op het veen van het Hollandveen Laagpakket en vormden een dijklichaam met een vermoedelijke breedte van circa 9 m. Er zijn te weinig gegevens voorhanden om een reconstructie te maken van de hoogte van deze oudste kern. Uit de basis van de kleiophogingen is een rietlaag bemonsterd voor een 14C-datering. Het monster is voorafgaand aan de 14C-datering bekeken op botanische macroresten. In het rietmonster zaten rietstengels van mogelijk bies (cf. *Schoenoplectus spec.*) en twee zaden van ruwe bies (*Schoenoplectus tabernaemontani*, een brakwatersoort). Van de rietstengels waren stomata (huidmondjes) aanwezig, dus het zijn zeker bovengrondse resten. In een kleiklontje uit het rietmonster zat

tevens een zaadje van de snavelruppia (*Ruppia maritima*), een soort die zout water nodig heeft om te kunnen ontkiemen. Kennelijk gebruikte men voor de rietlagen het nodige 'buitendijkse' materiaal.

Het geprepareerde rietmonster leverde een 14C-datering op van 1040-1150, aanzienlijk ouder dus dan de oudste vermelding (1431) van de Toldijk in historische bronnen. Over de ontwikkeling van de dijk vanaf de 11de-12de eeuw zijn, door het ontbreken van (daterend) vondstmateriaal uit het dijklichaam, te weinig gegevens voorhanden. Wel kan worden vastgesteld dat de oudste kern van de dijk zich westelijker bevond dan de 'as' van de huidige dijk. Uitbreiding van de dijk heeft dus voornamelijk richting het oosten plaatsgevonden.

Met de constatering dat de Toldijk een 11de-/12de-eeuwse voorganger heeft - of de oudste fase van de dijk uit deze periode stamt - én de constatering dat deze direct op het veen is aangelegd, kan tevens een aantal vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen langs de Toldijk en de Gaddijk beter worden begrepen. Vermoedelijk lagen deze vindplaatsen langs de dijk die in oorsprong ouder blijkt te zijn dan de historische bronnen deden vermoeden.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR),
Patrick Ploegaert*

Noordwijk | Voorstraat 79

Tijdens een proefsleuvenonderzoek van IDDS Archeologie in het plangebied 'Hof van Holland' aan de Voorstraat in Noordwijk in mei 2015 is een behoudenswaardige vindplaats gevonden. Deze bestaat uit één spoor met een datering in de vroeg-Romeinse Tijd. Deze kuil bevatte zeer veel inheems-Romeins aardewerk en één scherf van vermoedelijk een

Spoor 6 werd in het westprofiel al vanaf 1,15 m boven N.A.P. waargenomen. De kuil bevatte veel grote scherpen IJzertijd/inheems-Romeins aardewerk. In het midden van de kuil is een bijna complete pot zichtbaar.

(Foto: B.A. Corver)

wrijfschaal. Naast aardewerk werd ook dierlijk botmateriaal in de kuil gevonden. De botten zijn onder andere van rund, hond en paard. De top van het spoor ligt op 1,15 m boven N.A.P., maar in het profiel lijkt het of de top van het spoor al iets is verstoord.

IDDS, Y. Meijer

Rijswijk | Dillenburglaan

Voor de afvoer van huishoudelijk afval wordt inmiddels geleidelijk overgeschakeld op een ander systeem van afvalinzameling. In de nieuwe opzet wordt het afval in ondergrondse vuilcontainers opgeslagen.

Per categorie als glas, papier en restafval zijn er aparte containers. Elke container heeft een afmeting van ongeveer 2,8 x 2,8 m en is 3 m diep.

In het voorjaar vond de ingraving plaats van enkele

Een deel van het hout dat mogelijk in de Bronstijd zo naast elkaar gelegd is. (Foto: Gemeente Rijswijk/Archeologie)

containers aan de Dillenburglaan. De locatie is op enkele meters van de Geestbrugkade, midden in het oude buurtschap 'De Geest'. Nog steeds staan er enkele huizen uit de 17de en de 18de eeuw. De Dillenburglaan is rond 1988 ontstaan door de sloop van bebouwing. Mogelijk zouden bij het ingraven van de nieuwe containers resten van oude bebouwing worden gevonden. Het was aanleiding voor de archeologen om er onderzoek te doen. Bovendien ligt de plek op de strandwal. Deze zandrug ligt in het noordelijke deel van Rijswijk, waarbij de Van Vredenburgweg en de Geestburgweg min of meer de lengteas van de strandwal markeren. In deze zandrug zijn archeologische vondsten te verwachten vanaf de Nieuwe Steentijd. De oudste vondsten tot nu toe zijn van ongeveer 2800 voor Chr. Het archeologisch onderzoek vond plaats in nauwe samenwerking met Gemeente Rijswijk/Stadsbeheer, het reinigingsbedrijf Avalex en de aannemer, de fa. J.J. van der Hoeven & Zn bv.

De containers kwamen op een plek waar ooit de achtererven lagen van oorspronkelijke bebouwing langs de Geestbrugkade. Van de oude bebouwing werd weinig meer gevonden dan een brok fundering, waarschijnlijk uit de 19de eeuw, met wat puin en afval. Onder dit pakket grond lag een veenlaag van een paar centimeter dik en daaronder werd het zand van de strandwal bereikt.

In het veen werden dunne, naast elkaar liggende stukken hout gevonden. Die moeten zo door mensen neergelegd zijn, mogelijk in de tijd dat de bodem steeds natter werd door de stijging van het grondwaterpeil. We weten nog niet wanneer dit is gebeurd. Naar schatting was het in de Bronstijd (circa 2000-800 voor Chr.). Misschien dat 14C-analyse een specifiekere ouderdomsbepaling oplevert. In het zand van de strandwal werden geen archeologische vondsten gedaan.

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rijswijk | Van Vredenburgweg 79

Het Rijswijkse Bos is een restant van een grote tuin die hoorde bij het 17de-eeuwse paleis Huys ter Nieuburch. Dit paleis werd gebouwd in opdracht van Prins Frederik Hendrik in de periode 1630-1635. Het paleis kreeg grote bekendheid doordat er in 1697 de Vrede van Rijswijk werd gesloten. Dit verdrag maakte een einde aan een jarenlange oorlog tussen enerzijds Frankrijk en anderzijds een coalitie van de Republiek, Spanje, Engeland en enkele Duitse staten. Aan het einde van de 18de eeuw werd het paleis gesloopt. Het noordelijke deel van de tuin werd als bos ingericht en voorzien van wandelpaden. Een gedenkteken (De Naald) kreeg er een prominente plek.

Het bos was alleen via een gemetselde boogbrug vanaf de Van Vredenburgweg toegankelijk. Aan het begin van de toegang tot het bos werd een beheerderswoning gebouwd. Deze werd omstreeks 1920 vervangen door een nieuwe woning, Van Vredenburgweg 79.

Vanwege een bescheiden uitbreidingsplan vond een verkennend archeologisch onderzoek plaats. De woning staat op de strandwal, waardoor bewoningssporen vanaf de Nieuwe Steentijd te verwachten zijn. Daarom heeft de firma Archol in opdracht van de eigenaar een bureauonderzoek en een verkennend onderzoek (grondboringen) uitgevoerd. Het onderzoek werd afgesloten met een rapport, dat het advies bevatte om vervolgonderzoek te doen (Van de Geer, 2015).

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rijswijk | Spieringsweteringweg 10

In Sion staat aan de Spieringsweteringweg een pand waarvan de geschiedenis waarschijnlijk teruggaat tot in de 18de eeuw. In opdracht van het BMA is eind 2015 een onderzoek gestart door de bouwhistoricus

Achterzijde van het pand Spieringsweteringweg 10 in 2015. (Foto: gemeente Rijswijk/Archeologie)

Jan Dröge uit Leiden. De eerste onderzoeksresultaten bevestigden al spoedig de verwachte ouderdom. Na de eerste sloopwerkzaamheden hielpen leden van het archeologisch veldteam de bouwhistorici met het inmeten en documenteren van de funderingen van het pand Spieringsweteringweg 10. In januari 2016 zal het onderzoek worden voortgezet.

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rijswijk | Wilhelminapark

Voor het opvoeren van de waterbergingscapaciteit werden enkele waterpartijen in het westelijk deel van het Wilhelminapark vergroot. Bij archeologisch onderzoek in de omgeving zijn in de afgelopen jaren nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd gevonden. In het gebied tussen de nederzettingen zijn tal van greppels gevonden die het bewijs vormen dat het landschap op systematische wijze was verkaveld. Tijdens de grondwerkzaamheden werden waarnemingen verricht, waarbij een greppel uit de Romeinse Tijd werd gevonden. Het terrein was enkele decennia eerder in gebruik als vuilstortplaats. Desondanks bleek de ondergrond nauwelijks verstoord te zijn. Mocht ooit het naastgelegen deel van het park heringericht worden, dan moet ook daar met archeologische resten rekening worden gehouden. Door de vondst van de greppel kon het overzicht van de gekarteerde greppels verder worden aangevuld.

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rijswijk | RijswijkBuiten, 't Haantje

In het zuiden van Rijswijk wordt sinds 2009 de nieuwe woonwijk RijswijkBuiten in fasen ontwikkeld.

Opgraving Oyevaerswey: veel regen en modder.

(Foto: gemeente Rijswijk/Archeologie)

In opdracht van het Programmabureau Rijswijk-Buiten verrichten de Rijswijkse archeologen er onderzoek. In voorgaande archeologische kronieken is al verschillende keren verslag gedaan van archeologisch onderzoek in dit gebied.

In 2015 begon het archeologisch onderzoek met een aantal percelen in het oostelijke deel van 't Haantje. De verwachting was hier wat minder hoog dan voor andere delen van RijswijkBuiten, omdat een groot deel van het gebied tot voor kort in gebruik was bij een grondverwerkingsbedrijf. Dat had onder meer bekkens gegraven voor de opslag van grond. Andere percelen waren gebruikt voor de tuinbouw of als weiland. De archeologen vonden toch op verschillende plaatsen greppels uit de Romeinse Tijd. Deze vondsten zijn waardevol, omdat ze inzicht geven in de inrichting van het landschap in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Dit is een van de onderzoeks-

thema's waarop het archeologisch onderzoek in Rijswijk zich richt.

In het westelijk deel van 't Haantje aan de Oyevaerswey vond in het voorjaar van 2015 een verkennend archeologisch onderzoek plaats door middel van proefsleuven. Er kwamen verschillende greppels en kuilen tevoorschijn met daarin aardewerk uit de 12de eeuw. De vondsten maakten aannemelijk dat op deze plaats of in de directe omgeving een middeleeuwse woonplaats lag. Die gegevens zijn van belang omdat ze meer inzicht geven in de periode waarin het Rijswijkse klei- en veengebied werd ontgonnen en geschikt gemaakt voor landbouw.

In het najaar werd duidelijk dat behoud van de vindplaats niet mogelijk was. Precies op deze plek komt een hoofdweg van de nieuwe woonwijk te liggen. Omdat die niet op een andere plaats kan worden aangelegd, is besloten de archeologische resten op te graven. De opgraving startte in november 2015 en was tijdens de jaarwisseling nog in volle gang. Inmiddels weten we dat hier een boerderij heeft gelegen. Deze boerderij lag niet geïsoleerd in het landschap: in 2010 en 2012 is op een naastgelegen perceel - nu ligt er de Prinses Beatrixlaan - ook een woonplaats gevonden en ook aan de andere kant van de vindplaats zijn in de afgelopen jaren aanwijzingen gevonden dat daar ook een woonplaats lag. De opgraving zal nog tot eind januari duren.

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rijswijk | RijswijkBuiten, klooster- en buitenplaats-terrein Sion

Een bijzonder terrein in RijswijkBuiten ligt in de uiterste zuidwesthoek van de nieuwe woonwijk.

Op dit terrein stond in de Middeleeuwen het klooster Sion. Later stonden op hetzelfde terrein de gebouwen van de gelijknamige buitenplaats. In 2015 werden de kassen gesloopt en werd een verkennend archeologisch onderzoek gestart. Het doel was te weten te komen of er nog archeologische resten in de bodem aanwezig waren en zo ja, waar deze zich bevinden en hoe diep. Deze informatie is nodig voor het opstellen van een nieuw inrichtingsplan.

Het verkennend archeologisch onderzoek werd gedaan door de Rijswijkse archeologen in opdracht van het Programmabureau RijswijkBuiten in de zomer van 2015.

Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' bestond van circa 1435 tot 1572. Het behoorde tot de orde van de Augustijnen en was het hoofdklooster van het generaal kapittel van Sion, waarbij zo'n 25 kloosters waren aangesloten.

Het klooster werd afgebroken in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog. Vooral in de periode 1572-1574 was deze streek het strijdtoneel van Staatse en Spaanse troepen. Delft voorzag dat de Spanjaarden de stad zouden gaan belegeren en daarom werd in de directe omgeving alle bebouwing gesloopt of minstens onbewoonbaar gemaakt. Belegers konden zo geen onderdak vinden. Ook het klooster Sion moest worden ontruimd. Op dat moment belegerden de Spaanse troepen Leiden al. Delft werd toen al ingesloten door het opwerpen van schansen. Voor een van de schansen werd gebruikgemaakt van de onbewoonbaar gemaakte gebouwen van Sion. Alleen langs de Schie kon Delft nog worden bereikt. Omdat het beleg mislukte en de Spaanse troepen de streek verlieten, week het gevaar voor Delft. Delft liet de schansen meteen verwoesten om te voorkomen dat -

mocht het Spaanse leger terugkeren - ze er weer gebruik van konden maken. Tijdens het ontmantelen van de schans bij Sion werden ook alle kloostergebouwen gesloopt.

Omdat de katholieke godsdienst door de Staten van Holland verboden werd, konden zij ook alle katholieke kerkelijke goederen in beslag nemen. Dat betekende het einde van alle kloosters. Er is weinig van Sion bekend, omdat het archief met het klooster verloren is gegaan, maar uit summier archiefbronnen is bekend dat het complex bestond uit

onder meer een kerk, een eetzaal, een ziekenzaal en een gastenverblijf.

De in beslag genomen gronden werden door de Staten van Holland vanaf circa 1575 geleidelijk verkocht om geld voor de oorlogvoering te verkrijgen. Omstreeks 1600 bouwde een nieuwe eigenaar van het kloosterterrein er een boerderij, die al

RijswijkBuiten; klooster Sion. Skelet van een volwassen individu.

(Foto: gemeente Rijswijk/Archeologie)

snel uitgroeide tot de buitenplaats Sion. In de 18de eeuw behoorde deze buitenplaats - toen in het bezit van de familie Van Hogendorp - zelfs tot de grootste van Delfland. Op een met water omgeven hoofdterrein stond een landhuis met een grote tuin, vijvers, bloemperken, boomgaarden en hagen, dat zich uitstreckte tot aan de Spieringswetering. In de 18de eeuw bereikte de buitenplaats zijn grootste omvang: ruim 100 hectare landbouwgrond met pachtboerderijen. Een van de laatste bewoners was Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834), die lid was van het driemanschap dat in 1813 Willem I op de Nederlandse troon hielp. Na 1800 werd Sion in enkele jaren ontmanteld. Het hoofgebouw werd gesloopt en de overige gebouwen met alle landbouwgrond verkocht.

De ooit zo fraaie siertuinen werden in kleine kavels verdeeld en als tuinbouwgrond in gebruik genomen. Door de bouw van een nieuw tuinbouwbedrijf vonden in de winter van 1979-1980 grondwerkzaamheden plaats, waarbij oude muren tevoorschijn kwamen. Die werden voor een deel verwijderd, zodat onder barre winterse omstandigheden een archeologisch noodonderzoek uitgevoerd moest worden. Veel essentiële informatie kon toen niet worden gedocumenteerd en is verloren gegaan (Sarfati 1981). In augustus en september 2015 vond een verkennend onderzoek door de Rijswijkse archeologen plaats, waarbij met een graafmachine verschillende proefsleuven zijn gegraven en met de hand grondboringen werden gedaan. Al snel werden sporen gevonden van het grondwerk van 1979-1980. Op enkele plaatsen was de bodem tot meer dan 1 m diep verstoord en werd weinig muurwerk gevonden. Op andere delen van het terrein bleken resten echter nog intact te zijn. De meeste vondsten zijn toe te schrijven aan twee

periodes. De oudste (middeleeuwse) resten behoorden tot het klooster: een waterput, funderingen en de zogenaamde uitbraaksleuven. Dit zijn plekken waar bij de sloop van het klooster de muren volledig zijn verwijderd en het niet meer bruikbare slooppuin gebruikt is om het gat te vullen. Tussen het puin kwamen allerlei bouwfragmenten tevoorschijn, zoals zandstenen waterlijsten en kozijnstijlen. Een waterlijst is een uitstekende bakstenen of natuurstenen lijst, die

RijswijkBuiten; buitenplaats Sion. Fundering van een bijgebouw (?). (Foto: gemeente Rijswijk/Archeologie)

voorkomt dat regenwater langs de gevel stroomt. De vondst van maar liefst vier menselijke skeletten toont aan dat de begraafplaats van het klooster nog aanwezig is. Het zijn de resten van twee volwassenen, een baby en een kind. Andere middeleeuwse vondsten zijn metalen gebruiks- en siervoorwerpen, zoals boekbeslag, spijkers en loden gewichtjes. De jongste vondsten behoorden tot de buitenplaats en dateren uit de periode van circa 1600 tot 1800. Ze bestaan onder meer uit verschillende funderingen, waterputten en een bakstenen riool. Sommige muren maakten deel uit van het hoofdgebouw, andere behoorden tot bijgebouwen waarvan het bestaan nog niet bekend was. Twee witmarmeren plavuizen benadrukken nog eens hoe fraai het hoofdgebouw er van binnen uit moet hebben gezien. Voorlopig is het veldwerk gereed en worden de verzamelde gegevens uitgewerkt en geanalyseerd.

Gemeente Rijswijk, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, J.M. Koot

Rotterdam | Kralingse Bos

Op 8 september 2015 heeft het BOOR in het noord-

De vierkante fundering van rond 1930 van de opgevijzeldde molen. Achteraan het doodbed van de kollergang. (Foto: BOOR)

westelijk deel van het Kralingse Bos in Rotterdam een molenfundering ingemeten die illegaal door een particulier was vrijgelegd. Het is het fundament van de 18de-eeuwse molen 'De Meerkoet'.

De molen stond destijds aan de Rubroekschekade te midden van de uitgeveende plassen en functioneerde als snuifmolen voor de tabaksindustrie.

Het muurwerk, dat vlak onder het huidige maaiveld

Molen 'De Meerkoet' wordt opgevijzeld.

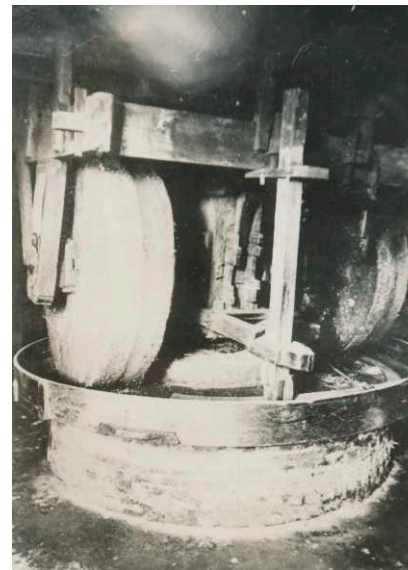
Foto eind jaren twintig.

Het doodbed van de kollergang van de oorspronkelijke molen vanuit het zuiden. (Foto: BOOR)

ligt, dateert uit de tijd van de verhoging van de molen rond 1930. In verband met het opspuiten van het land moest de molen worden opgevijzeld.

Opvallend is de natuurstenen ronde fundering van de oorspronkelijke molen die asymmetrisch ligt binnen het vierkant. De fundering is afgedekt met een ijzeren plaat van ongeveer 2,5 cm. Dit is het doodbed van de kollergang van de oorspronkelijke molen. Op het doodbed draaiden de twee verticale stenen (de lopers) op een horizontale steen (de ligger), samen de kollergang.

De kollergang van molen 'De Meerkoet'.

gang, om in dit geval de tabak te vermalen tot snuif.

De molen die na de aanleg van het Kralingse Bos zou functioneren als theeschenkerij ging helaas al in 1932 in vlammen op.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR),

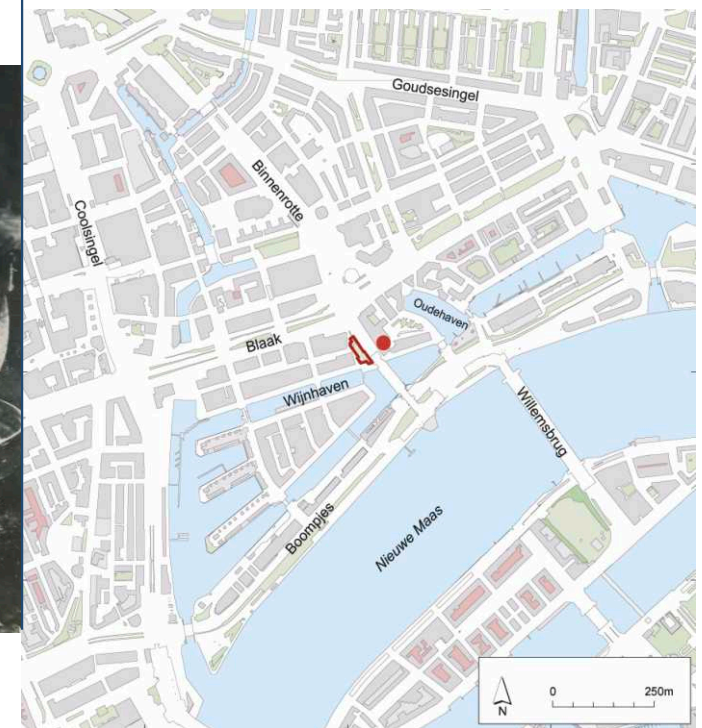
Gilbert Kempenaar

Met dank aan Johan Bakker

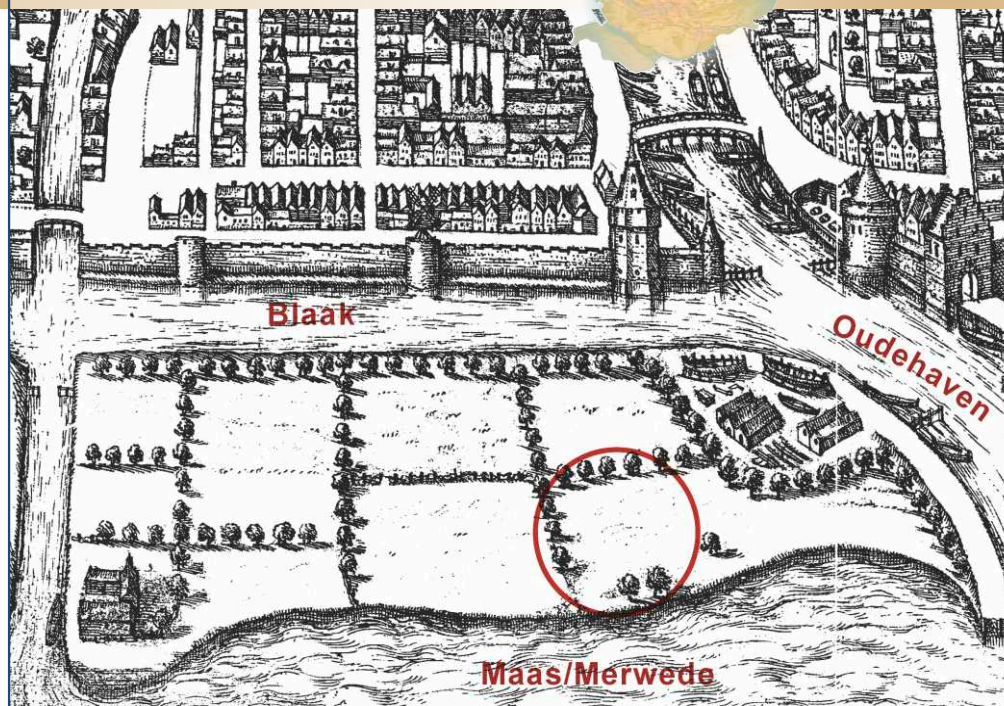
Rotterdam | Bright

In september 2015 is een verkennend inventariserend veldonderzoek uitgevoerd op de locatie Bright in Rotterdam. Het plangebied Bright wordt begrensd door de Verlengde Willemsbrug in het oosten, de Gapersteeg en de Vissteeg in het westen en de Wijnhaven in het zuiden. Op de locatie komt een

Ligging van het plangebied Rotterdam Bright.

70 m hoge woontoren met een ondergrondse kelderlaag. Het inventariserend onderzoek bestond uit het zetten van zes mechanische boringen tot 11 m diep. Uit bureauonderzoek blijkt dat de locatie tot het eind van de 16de eeuw onbebouwd was. De grote stadsuitbreiding van Rotterdam kreeg vanaf de tweede helft van de 16de eeuw zijn beslag. Onder de bezielende leiding van Johan van Oldenbarnevelt werd vanaf 1576 de basis gelegd voor Rotterdam als belangrijke havenstad. De stad breidde zich vanaf kort voor 1600 sterk uit richting de Nieuwe Maas. De ontwikkeling resulteerde in de zogenaamde 'Waterstad' (met in 1832 circa 15 bruggen!) met een havenfront van meer dan een kilometer. Voor de aanleg van nieuwe havens, verdedigingswerken en de inrichting van het gebied ten zuiden van de Blaak werd op 8 september 1594 octrooi verleend door de Staten van Holland. De al iets eerder aangelegde, op een kaart uit 1584 zichtbare verdedigingswerken op de plek van de latere Wijnstraat (vermoedelijk een wal met borstwering en een gracht ervoor), werden in de nieuwe plannen alweer buiten gebruik gesteld. Tussen 1598 en 1638 werd de complete inrichting van Waterstad met havens en verdedigingswerken en de ophoging, verkaveling en verkoop van erven langs de Schiedamse dijk en tussen Blaak en Maas voltooid. Vanaf de 17de eeuw was de Waterstad het kloppend hart van de Rotterdamse, aan scheepvaart gerelateerde handels economie. In 1940 ging bij het bombardement alle bebouwing in het plangebied verloren. Bij de herinrichting van het gebied werden veel funderingen verwijderd, maar door de enorme ophogingen in het oorspronkelijk buitendijks gelegen gebied zijn vermoedelijk toch veel van de oudere bewoningssporen en vondsten in de ondergrond bewaard gebleven.

Detail van de kaart van Braun en Hogenberg uit 1562, met scheepswerven buiten de stadsmuren, langs de Blaak/Oudehaven.

Op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1562 staan enkele scheepswerven afgebeeld. In de periode tussen 1562 (kaart van Braun en Hogenberg) en 1584 is men vestingwerken gaan aanleggen in de uiterwaarden. Een deel van die verdedigingswerken is recentelijk archeologisch onderzocht op de locatie van het gebouw Wijnhaeve, circa 70 m ten oosten van het plangebied Bright (De Boer en Guiran 2010). Vanaf 25 april 1609 verkocht de stad Rotterdam aan de zuidzijde van de Wijnstraat in totaal 64 dubbele erven van meest 20 voet breed en verschillend in diepte. Volgens kroniekschrijver Van Waerschut lagen de erven in de Wijnstraat/Wijnhaven bij de uitgifte 'meestal geheel in het water'. Bij de verkoop werd

tevens bepaald dat de kopers ter hoogte van de door hen aangekochte percelen, de aanleg van een kademuur, het uitdiepen van de halve Wijnhaven en het ophogen van de straten voor eigen rekening moesten uitvoeren. De vrijgekomen grond uit de Wijnhaven mocht men gebruiken om de straat en de erven mee op te hogen. Bij de uitgifte van de percelen werd ook als eis gesteld dat de erven niet mochten worden versmald en dat de

woon- of pakhuizen binnen negen jaar na 25 april 1609 moesten worden gebouwd. Voor de bebouwing gold dat deze in steen moest worden opgetrokken. Met de bouw van het eerste huis aan de noordzijde van de Wijnhaven werd begonnen in maart 1614. In 1616 begon men met het bestraten van de Wijnhavenkade, dus toen moet het uitgraven van de Wijnhaven al zijn voltooid. Op historische kaarten staat vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw in het plangebied Bright bebouwing aan weerszijden van de Wijnstraat. De perceelindeling is nog goed herkenbaar op de eerste kadastrale minuut uit de 19de eeuw. De bebouwing bestond uitsluitend uit huizen en pakhuizen. Het booronderzoek heeft voldoende informatie opgeleverd over de mate van gaafheid van de bodemopbouw. Op of in de natuurlijke afzettingen van de Formatie van Nieuwkoop (veen) en de Formatie van

Naaldwijk, Laagpakket van Walcheren (twee pakketten klei en zand) zijn geen aanwijzingen gevonden voor vindplaatsen uit de IJzertijd tot en met de Middeleeuwen binnen het plangebied of in de directe omgeving daarvan. Op de natuurlijke afzettingen ligt een pakket intacte ophogingslagen met een dikte van circa 5,50 tot 6 m. De basis van deze ophogingen ligt op een diepte tussen circa 5 en 5,50 m onder N.A.P. (circa 8 tot 8,5 m onder het maaiveld). De ophogingen zijn aangebracht in de 16de eeuw. Bewoningsresten van de stadsuitbreiding uit het begin van de 17de eeuw zijn mogelijk aan de bovenkant van de intacte ophogingslagen bewaard gebleven. Ingravingen uit deze periode zijn tot op een dieper niveau te vinden, zoals een vermoedelijke afvalput in een van de boringen, die tot een diepte van circa 3,50 m onder N.A.P. reikt.

De ophogingen vormden de aanplemping van het gebied langs de zuidoever van de Blaak, waar in de 16de eeuw een aantal scheepswerven was gevestigd. Mogelijk zijn de eerste aanplempingen aangebracht binnen een laatmiddeleeuws ringdijkje. De aanwijzingen voor de aanwezigheid van de dijk, die op de locatie Rotterdam Wijnhaeve is vastgesteld, zijn in de boringen op de locatie Rotterdam Bright echter zeer summier. Op de afzettingen van het Laagpakket van Walcheren en tegen het vermoedelijk aanwezige laatmiddeleeuwse ringdijkje is, in het zuidelijk deel van het plangebied, een dik pakket zand afgezet dat mogelijk is te beschouwen als doorgaande sedimentatie vanuit de Nieuwe Maas vanaf mogelijk de 13de tot in de 16de eeuw.

De bovenste 3 meter van de bodem lijkt verstoord. Hierbij moet worden benadrukt dat op basis van het uitgevoerde booronderzoek niet met zekerheid is te

zeggen of in het verstoorde gedeelte resten van huizen (muren en vloeren) bewaard kunnen zijn gebleven.

De resultaten van het booronderzoek geven aanleiding om de aanwezige archeologische waarden door middel van een opgraving veilig te stellen. De opgraving zal vermoedelijk in het najaar van 2016 plaatsvinden.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR),
Patrick Ploegaert*

Schiedam | Babbersmolen

Op verzoek van het BOOR hebben leden van Helinium de resten van een stenen schuur in kaart gebracht. Die kwamen tevoorschijn na de sloop van een onooglijk houten schuurtje naast de Babbersmolen in Schiedam. De plattegrond werpt een nieuw licht op het leven van poldermolenaars in de 19de eeuw. De schuur hoort bij de Babbersmolen. Deze molen staat langs de Poldervaart in Schiedam. Zijn functie was het drooghouden van de Babberspolder. Het water sloeg hij uit op de Poldervaart, een vaart uit het einde van de 13de eeuw. De huidige molen is echter niet zo oud. Die stamt uit het begin van de 18de eeuw, toen een sterk bouwvallige molen werd vervangen. Het is waarschijnlijk de oudste stenen poldermolen die nog in Nederland is te zien.

Al vanaf 1600 is de Babbersmolen op historische kaarten aangegeven. Maar pas op de eerste kadasterkaart uit het begin van de 19de eeuw komen we ook een gebouwtje naast de molen tegen. In het bij de kaart horende register wordt dit de schuur genoemd. Over een schuur leren we meer uit een verzekeringspolis van rond 1860. Naast de molen valt ook "eene schuur van steen met pannen met annex afdak van hout met

(Foto: Helinium)

De Babbersmolen, waarschijnlijk de oudste stenen poldermolen die nog in Nederland te zien is.

pannen gedekt" onder de polis (Assenberg, F. en A. van der Hoek, 2012, p. 138).

Halverwege de 19de eeuw zocht het polderbestuur een nieuwe molenaar voor de Babbersmolen. Hun oog viel op Leendert Post. Aan hem werd het baantje aangeboden tegen een jaarwedde van 70 gulden, en als hij wat extra klusjes deed, kon hij er zelfs nog een paar nieuwe laarzen bij krijgen (Assenberg, F. en

A. van der Hoek, 2012, p. 138). Zo'n jaarwedde is geen vetpot. Het is maar een derde tot een zesde van het loon dat toen elders verdiend werd.* Poldermolenaars moesten dan ook nevenactiviteiten zoeken, zoals riet-snijden, werken bij een boer of op een fabriek. Of konden ze op een andere manier wat extra's verdienen?

Het gebouwtje naast de Babbersmolen is 6 x 4,5 m. Eén hoek springt naar binnen. Noodzakelijk, omdat hier de wieken van de molen (te) dicht langs het gebouwtje scheerden. Deze bewust 'afgekapte' hoek is rechtsonder te zien. Het gebouwtje bestaat uit twee delen. We zien hierin een stal en een woon-/werkvertrek. De stal wordt gekenmerkt door onder meer een groep, de woon-/werkruimte door een haard.

(Foto: Helinium)

*70 gulden per jaar komt neer op fl. 1,35 per week. Halverwege de 19de eeuw verdiende een Hollandse touwslager en fabrieksarbeider respectievelijk 3,50 en 4,50 gulden per week. Een oliemolenaar bracht 8 gulden en een jeneverstoker zelfs 10 gulden per week mee naar huis. Zie hiervoor I.J. Brugmans, 1929: De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870), pagina 124.

De indeling van de koeienstal en een detail met de drenkgreppel en knieboom. (Foto: Helinium)

Het onderzochte gebouwtje bestaat uit twee delen. We zien hierin een stal en een woon-/werkvertrek.

De stal wordt gekenmerkt door onder meer een groep (zie uitleg hieronder), de woon-/werkruimte door een haard. Het is dus niet zomaar een eenvoudig schuurtje. Het is veel meer. Dit blijkt wel als we deel 9 van de 'Natuurlijke historie van Holland' erop naslaan. In dit deel, verschenen in 1811, beschrijft Justus le Francq de Berkhey het boerenbestaan. Uitgebreid wordt ingegaan op de opzet van een boerderij. Uitgebreid,

omdat hij naast de functie van de verschillende ruimtes ook een aardig staaltje etymologie en zelfs cultuur meeneemt. Bijvoorbeeld over de properheid van de Hollandse boerin. En wat blijkt? De koeienstal die door Justus beschreven is, komt bijna exact overeen met het staldeel. Vanaf de pleegvloer werden de koeien 'verpleegd' of gevoerd, en ze dronken uit de drenkgreppel. "Deze drenkgreppels worden vrij breed gemaakt en tevens zoo, dat twee

tegels of steenen in eene schuine rigting, tegens elkander gevleid worden, en dus volkomen geschikt naar den aard van het slorpen der Koeijen, welker breede slurf of muil hiertoe bijzonder geschikt is", aldus Justus.

Het voeder-/drinkgedeelte is door een knieboom van de standplaatsen van de koeien gescheiden. Een knieboom is een opstaande rand, die voorkomt dat de koeien met de voorpoten in hun eten gaan staan. In de standplaats staan de koeien met de kont naar de groep, een verlaagd deel in de stal "waarin de Koeijen haar drek en pisse lozen. De drek en ander vuil [wordt] tweemaal daags uitgeschept, en in kruiwagens uit de koesgangen, die achter de groepen liggen (...) weggebracht; welke koesgangen (...) in alle boerenstallen zeer zindelijk worden gehouden, zoo dat een oplettende spoedig aan den koesgang, groep en boesplank zien kan, of de bewoonster eene morsige of zindelijke Boerin is." Naast de functionele indeling komt ook de maatvoering van de blootgelegde stal overeen met wat

De haard en naastgelegen verrommelde plek. Rechts op de foto de verdikte buitenmuur. (Foto: Helinium)

Justus beschrijft. Er blijkt ruimte te zijn voor drie koeien. In de winter stonden ze op stal, in de zomer gingen ze naar buiten. Het gebouwtje veranderde dan van functie. Deze functieverandering is af te leiden uit de woon-/werkruimte. Deze ruimte doet sterk aan een zomerhuis denken.

Uit de stort is uitsluitend 20ste-eeuws vondstmateriaal tevoorschijn gekomen. Logisch, want het is bekend dat de stenen schuur pas in de jaren 70

van die eeuw is gesloopt. Het gebouwtje is echter ouder. Het is in ieder geval vóór 1888 gebouwd. In dat jaar is de molen opgehoogd, omdat vanwege een nieuw-aangelegde spoordijk minder wind gevangen werd. Zou het gebouwtje na deze ophoging zijn gebouwd, dan was het afkappen van de hoek voor de langsdraaiende molenwiek, zoals die in de plattegrond te zien is, niet nodig zijn geweest.

Het gebouwtje zou de schuur kunnen zijn die op de eerste kadasterkaart uit 1821 staat, maar dat lijkt niet waarschijnlijk. Er is een knieboom van steen gevonden. Justus le Francq de Berkhey geeft in 1811 aan dat die opstaande rand tussen standplaats en voederdeel van hout is. En ook iets later, in 1820, heeft een “onderwijzende landman” het nog altijd over “een houten regel, dien wij den knieboom noemen”(Hazeu 1820, p 28). Maar rond het midden van de 19de eeuw is de knieboomsteen er wel. In 1852 bestelt Victor Jason er maar liefst 1050 stuks van (Glopper-Zuider-land z.j.). De stenen knieboom zal dan ook eerder uit het tweede kwart van de 19de eeuw stammen.

Uit het bovenstaande mag aangenomen worden dat de “schuur van steen met pannen” uit de verzekeringspolis van rond 1860 dezelfde is als die nu tevoorschijn gekomen is. De schuur is dus waarschijnlijk gebouwd in die periode, dezelfde tijd als waarin van het loon van een poldermolenaar maar nauwelijks viel rond te komen. Mogelijk moeten we de schuur ook in dat licht zien.

Een zomerhuis is een gebouwtje dat in de zomer dienst deed als tijdelijke woning. Meer dan een kamer met een haard en wat bergruimte was het niet. Zomerhuizen zijn geen onbekend fenomeen in Midden-Delfland. Ze worden vaak bij boerderijen,

maar ook wel bij molens gevonden. Er werd overdag gewoond en gewerkt. Slapen deed men er niet. Het gezin sliep in de boerderij of molen zelf. Natuurlijk besteedt ook Justus le Francq de Berkhey aandacht aan het zomerhuis. Hij schrijft dat er vlees werd gebraden en brood gebakken, maar beschrijft ook de aanwezigheid van waterfornuizen. Dergelijke, tegen de haard aangebouwde fornuizen, spelen een rol bij het bereiden van kaas. In sommige boerderijen in Midden-Delfland zijn ze nog altijd aanwezig. Ook in het gebouwtje bij de Babbersmolen zat een haard, met daarnaast een verrommelde plek. De buitenmuur is op die plek zelfs verdikt aangelegd. Een speurtocht naar aanleg van verdikte buitenmuren leverde weinig op. Of het moet een opmerking in een 19de-eeuws wetenschappelijk tijdschrift zijn dat men een bakoven nooit apart moet bouwen. Want “hoe dikker de muren zijn, hoe minder brandhout dezelve verslinden”(Soeters, 1835, p 98). Het gedeelte van het gebouwtje bij de Babbersmolen dat als woon-/werkruimte is omschreven heeft de kenmerken van een zomerhuis. Zowel de geringe omvang als de inrichting met haard en oven/waterfornuis zijn hiervoor aanwijzingen. De associatie met zuivelbereiding ligt voor de hand. En dat onder dezelfde kap ook een staldeel aanwezig is, doet er niets aan af. Ook op boerderijen zonder zomerhuis werd de stal zelf wel als zomerverblijf ingericht. <http://www.agriwiki.nl/wiki/Zomerhuis> De combinatie van zomerhuis/stal die bij de Babbersmolen is blootgelegd, heeft de kenmerken van een boerderij uit de 19de eeuw, maar dan in het klein. Was de poldermolenaar tevens boer? Eind 19de eeuw produceerde een koe ongeveer 2.500 liter melk per jaar (Centraal Bureau voor de

Statistiek). Voor 1 kilo kaas is 10 liter melk nodig. De molenaar kon met drie koeien 750 kilo kaas maken. Maar ook, als alternatief, bijna 250 kilo boter (Lintsen 1991, p.123). Rond 1860 was de roomboterprijs iets meer dan 1 gulden per kilo en die van kaas circa 40 cent.

Met een kwart van de genoemde productie kon dan ook een extra inkomen van circa 70 gulden verdiend worden. Evenveel als het jaarloon van de molenaar zelf. Uiteraard moeten hier nog kosten van af. Maar toch, het lijkt er op dat zo'n mini-boerderijtje een molenaarsgezin perspectief op meer inkomen bood. Gezien het lage jaarloon van een molenaar, zeker in vergelijking met andere beroepen, een bittere noodzaak.

Bij veel poldermolens stonden zomerhuisjes. In deze huisjes woonde het molenaarsgezin in de zomer. Hadden deze 'zomerhuisjes' misschien nog een andere functie dan zomerverblijf? Bekend is dat poldermolenaars in de 19de eeuw een zeer schamel loon verdienden. Ze waren genoodzaakt nevenactiviteiten uit te oefenen, zoals rietsnijden, werken bij een boer of op een fabriek. De plattegrond die gevonden is voegt hier een extra mogelijkheid aan toe: het exploiteren van een eigen mini-boerderijtje.

Is de aanwezigheid van een mini-boerderijtje bij een poldermolen een incident of niet? Frits van Ooststroom, kenner van de Delflandse boerderijgeschiedenis, herinnerde zich dat hij ooit een onderzoekje heeft verricht in het woonhuisje dat op de vroegere molenwerf van de Duifpoldermolen (gemeente Maasland) staat. Hij gaat ervan uit dat dit het zomerhuis van de molen was. En ook daar was een kleine koestal. Onderzocht moet worden of dit nog vaker voorkomt. Is dat het geval, dan is een

aantrekkelijke gedachte dat polderbesturen dit soort gebouwtjes bewust neer lieten zetten. Zo zorgden ze dat de molenaars die ze in dienst hadden extra eigen inkomsten konden verwerven zonder dat ze de molen hoefden te verlaten. En als bijkomend voordeel kon de jaarwedde laag blijven. Of dit soort overwegingen inderdaad een rol speelden, zal uit nader onderzoek moeten blijken.

Helinium, Rutger Terluin

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80345NED>

Vlaardingen | Park Drieënhuizen

Onderzoeksbureau IDDS Archeologie heeft in juni en juli 2015 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in het plangebied Park Drieënhuizen aan de Willem de Zwijgerlaan in Vlaardingen. Het blijkt dat het plangebied onderdeel was van een gebied met een complex geulensysteem. Uit de profielen is gebleken dat er meerdere overstromingsfases zijn geweest, met daartussen periodes waarbij het water langzaam stroomde en sediment kon bezinken en waarin bodems hebben kunnen ontstaan. Nadat het gebied verland was, is er in de Romeinse Tijd een nederzetting ontstaan, mogelijk langs een van de restgeulen. Het onderzoek heeft inheems-Romeins aardewerk en Romeins importaardewerk opgeleverd. Ook zijn er Romeinse greppels, waarschijnlijk onderdeel van een verkavelingssysteem, gevonden. Langs een van deze greppels zijn twee crematiegraven gevonden.

IDDS, Y. Meijer

Voorschoten | Bachlaan 4

In februari 2015 heeft IDDS Archeologie een opgraving uitgevoerd aan de Bachlaan 4 in Voorschoten.

Coupes van grote kuilen. (Foto: IDDS)

Tijdens het onderzoek werden sporen en vondsten uit de Bronstijd gevonden. De sporen uit deze fase bestaan voornamelijk uit kuilen voor de watervoorziening, waarvan enkele zijn hergebruikt als afvalkuil. Het vondstmateriaal bestaat uit aardewerk, bot en (vuur)steen. Na de Bronstijd vernatte het gebied en ontstond veen. Na de vorming van het veen is het gebied weer betreden. In deze periode werd het gebied waarschijnlijk opnieuw bewoond, maar vondstmateriaal is er nauwelijks, waardoor de datering van deze periode (nog) niet duidelijk is. In het vooronderzoek werd deze periode op basis van stratigrafie tussen de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen geplaatst. De uitwerking en rapportage van dit onderzoek wordt in 2016 verwacht.

IDDS, Y. Meijer

Westland | Solleveld

Op verzoek van de Gemeente Westland wordt het Westlandse deel van Solleveld archeologisch tweemaal per jaar gemonitord. In maart en november 2015 zijn opnieuw verkenningen gehouden. Er worden nog voortdurend nieuwe vindplaatsen gevonden dankzij het graafwerk van de konijnen (vanaf het maaiveld tot 0,5 m daaronder) en dankzij de wind. Er zijn inmiddels meer dan vijftig oude en nieuwe vindplaatsen bekend waarbij de totale aantallen scherven per vindplaats uiteenlopen van minder dan 10 (de meeste vindplaatsen) tot meer dan 1000 (stuifkuil Bloedberg). De dateringen lopen vanaf de Late IJzertijd tot in de Nieuwe Tijd (tot aan de 19de eeuw). Er komen concentraties van vondstplekken voor in het terrein uit de (Late) IJzertijd, de Romeinse Tijd, uit de Volle (900-1250) en Late (1250-1500) Middeleeuwen en uit de Nieuwe Tijd (vanaf 1500). De jongste vondsten kunnen gekoppeld worden aan een van de oude kaarten (1712) bekende huisplaats nabij de Bloedberg.

De resultaten van de archeologische monitoring bevestigen dat het gehele terrein bezaaid is met archeologica, aan en dicht onder de oppervlakte. De Jong-Duin bedekking is maar dun en plaatselijk. De ontgravingen voor de Bloedberg (een kunstmatige heuvel uit 1939) zijn in kaart gebracht. Elke ingreep in dit terrein, hoe oppervlakkig ook, kan een veelheid aan archeologische sporen uit ten minste 25 eeuwen verstoren. Het terrein is terecht een archeologisch rijksmonument.

De monitoring wordt voortgezet, waarbij er een discussie loopt over terugbrengen van de frequentie. De werkgroep brengt jaarlijks een monitoringsverslag uit.

AWN werkgroep 's-GRAVENhage, Bert van der Valk

Westland – Ter Heijde | Molenslag

In de kroniek van vorig jaar werd al bericht over de vele vondsten die bij een veldkartering door de AWN

Werkzaamheden bij aanvang van het onderzoek.

(Foto: Archeologie Delft)

werkgroep 's-GRAVENhage op het voormalige campingterrein Molenslag in het duingebied Solleveld werden geraapt. Deze vondsten, daterend vanaf de Late IJzertijd tot en met de Nieuwe Tijd, werden gedaan nadat de bovengrond was verwijderd om in het kader van Natura2000 een stuivend duin te creëren. Met het afgraven en de daaropvolgende verstuiving kwam het vondstmateriaal aan het oppervlak te liggen. In samenspraak met de gemeente Westland en beheerder Dunea Duin en Water is besloten om door middel van proefsleuven vast te stellen of op de plaats van de vondstconcentraties sprake was van een behoudenswaardige vindplaats. Bovendien dienden de omvang en impact van de natuurlijke bedreiging voor potentiële vindplaatsen in kaart te worden gebracht.

Hoewel sprake is van een waarderend inventariserend onderzoek, kan in het algemeen worden gesteld dat de sporen weinig vondstmateriaal bevatten. Het meeste vondstmateriaal is verzameld tijdens de oppervlaktekartering van de sleuven en staat in

relatie met de reeds verdwenen cultuurlagen of uitgestoven sporen. De datering van de sporen is dan ook grotendeels gedaan op basis van kleur en ruimtelijke spreiding.

Op basis van de resultaten kunnen twee vindplaatsen als behoudenswaardig worden aangemerkt. Ten eerste een klein boerenerf uit de (Late) IJzertijd op een duin. De bewoningssporen, die bestaan uit

Eergetouwkrassen en palen op de flank van het duin uit de IJzertijd. (Foto: Archeologie Delft)

Twee van de drie boomstamwaterputten ter hoogte van de Merovingische nederzetting. (Foto: Archeologie Delft)

(paal)kuilen, liggen op de top van het duin. Op één van de flanken ervan zijn eergetouwkrassen gevonden. Lokaal is er sprake van een groot hoogteverschil, waarbij de sporen op de top circa 75 cm hoger liggen. Langs de Slaperdijk bleek een Merovingisch nederzettingsterrein te liggen, hetgeen al eerder vermoed werd. Verspreid over een oppervlak van circa 0,7 ha zijn bewoningssporen als paalkuilen, greppels en drie waterputten gevonden. De paalkuilen vormen een deel van een huisplattegrond. De waterputten liggen geclusterd en lijken een uitgeholde boomstam als kern te hebben (gehad). Behalve nederzettingssporen zijn ook off-site sporen uit de IJzertijd en Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd gevonden. Voorafgaand aan het onderzoek werden langs de Molenslag sporen van de boerderij Geesterwijk verwacht. Deze boerderij is onder andere te zien op de kaart van Cruquius uit 1712. Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn enkele kuilen, verkavelingsgreppels en plantenbedden gevonden. Een nadere bestudering en geo-referentie van de kaart van Cruquius wees uit dat de boerderij zeer waarschijnlijk net buiten het plangebied, direct onder de weg Molenslag lag.

Net zoals bij de veldverkenning van de AWN bestond het merendeel van het vondstmateriaal uit aardewerk, daterend vanaf de IJzertijd tot de 19de eeuw, en vooral de Merovingische periode en Late Middeleeuwen. Daarnaast is ook een opake glazen kraal en een randfragment van een olijfgroen glazen flesje uit de Vroege Middeleeuwen gevonden. Al tijdens de ontgronding van het terrein en later bij de veldverkenning zijn veel metalen objecten met de metaaldetector geborgen. Ter hoogte van de Merovingische vindplaats waren dat onder andere twee gouden (tremisses) en vier zilveren munten (sceatta's).

Gelijkarmige Karolingische fibula. (Foto: Archeologie Delft)

De meest in het oog springende metaalvondst van het sleuvenonderzoek is een Karolingische gelijkarmige fibula met rozetversiering.

De aantasting van de vindplaatsen door de natuurontwikkeling is niet exact te voorspellen. Wel is zeker dat de erosie door de wind in het duingebied een continu proces is. Recente hoogtemetingen hebben aangetoond dat er inderdaad erosie plaatsvindt. Het is dan ook aannemelijk dat als gevolg van verstuiwing de grondsporen op termijn kunnen verdwijnen. Er zal dan alleen een contextloze horizont met vondsten achterblijven. Aangezien deze situatie niet zal veranderen, is besloten om de IJzertijdvindplaats en de Merovingische vindplaats in 2016 met een opgraving veilig te stellen. Dit voorkomt een langdurig en daardoor ook kostbaar monitoringstraject. Ook biedt het de mogelijkheid om na de opgraving het terrein open te stellen voor recreatie en begrazing.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

VARIA

Westland - Ter Heijde | Molenslag

In 2015 heeft de werkgroep de landschappelijke en geologische context en sommige vondstcategorieën van Molenslag selectief uitgewerkt waarna een rapport is verschenen (Van der Valk en Beekman (red.), 2015). In dit rapport ligt de nadruk op vondsten uit de Late IJzertijd, de Merovingische Tijd (Vroege Middeleeuwen) en bepaalde vondstgroepen die met de boerderij Geesterwijk verband houden.

De belangrijkste conclusies uit dit verslag zijn dat er in de Late IJzertijd gewoon werd in het noordwestelijk deel van het terrein, of het terrein in de Romeinse Tijd in gebruik was is onbekend. Er zijn akkers met strooivondsten gevonden uit de

Deel van een Merovingische 'small long brooch'. Het is de voetplaat van een beugelfibula uit de 5de-6de eeuw, wellicht een met een vierkante of rechthoekige kopplaat. (Foto: T. van Brummelen)

Merovingische tijd en een gehucht met een of twee boerderijen.

In de Karolingische Tijd tot en met de 13de eeuw lagen er zwerfende boerenerven en vanaf de 14de eeuw een boerderij, later genoemd Geesterwijk, die in 1859 in verband met werk aan de zeewering is afgebroken na een lange onteigeningsprocedure. De werkgroep heeft dit verslag aangeboden in het Westlands Museum aan de wethouder cultuur van de gemeente Westland op 30 oktober 2015. In 2016 zal een kleine tentoonstelling in de molen van Ter Heijde worden ingericht.

*AWN werkgroep 's-GRAVENhage,
Bert van der Valk*

Den Haag | Ockenburgh

Een van de belangrijkste en zeker een van de meest intrigerende Romeinse vindplaatsen van Den Haag is Ockenburgh, gelegen in de bodem van het huidige vakantiepark Kijkduin. In de jaren dertig van de vorige eeuw was er al een voor die tijd grootschalige opgraving, en in de jaren negentig, tijdens de transitie van gemeentelijke camping naar privaat bungalowpark, was dat nogmaals het geval. In 2015 is de slotpublicatie over dat laatste onderzoek verschenen (Waasdorp en van Zoolingen 2015). Daarom een korte terugblik.

Het onderzoek van voor de oorlog, uitgevoerd door het Rijksmuseum van Oudheden onder leiding van dr. J.H. Holwerda, had weliswaar veel vondsten en sporen opgeleverd, maar geen duidelijk beeld van wat de achtergrond van de site was. Holwerda hield het op een arme inheemse nederzetting, maar dat idee werd steeds onwaarschijnlijker naarmate er meer van dat soort sites werden blootgelegd met

een compleet andere lay-out en een ander, veel kariger, vondstenbestand.

Het onderzoek uit de jaren negentig maakte nog eens duidelijk dat het absoluut niet om een inheemse site kon gaan. Qua vondstenspectrum deed het vanaf het begin aan de vindplaats aan de Scheveningseweg denken, die enkele jaren ervoor was onderzocht (Waasdorp 1999). En dat vondstenspectrum was ondubbelzinnig Romeins en militair, met alleen maar draaischijfardewerk, naamgraffiti, tientallen uitrustingsstukken, (delen van) wapens etc. De vondst op Ockenburgh van de sporen van een klein fort op een lichte verhoging aan de rand van de site, was wat dat betreft de proef op de som.

Ondanks de succesvolle resultaten heeft de uitwerking van dit onderzoek lang op zich laten wachten. Enkele jaren geleden is daar in het kader van het programma Odyssee (een overheidsprogramma om oude, niet uitgewerkte opgravingen alsnog te laten onderzoeken) een begin mee gemaakt. Het leidde tot de publicatie over het op het terrein gelegen kleine ruitfort (Waasdorp 2012).

De afdeling Archeologie is daarna begonnen met de uitwerking van de rest van de Romeinse sporen die tot de vicus, de burgernederzetting die altijd wel in de buurt van een militaire installatie lag, behoorden. Het onderzoek van het materiaal heeft duidelijk gemaakt dat hier sprake is geweest van een puur Romeinse nederzetting, gebouwd in een duidelijk andere traditie dan die van de Cananefaten. Het begin ervan moet gezocht worden in het midden van de 2de eeuw na Chr., op het moment dat ook het kleine fort begon te functioneren. Het aardewerk geeft aan dat de vicus tot minimaal het tweede kwart van de 3de eeuw heeft voortbestaan. Er zijn overigens

aanwijzingen voor nog langere bewoning, zelfs tot in de 4de eeuw. Vooral de glasvondsten wijzen in die richting.

Die datering van de vicus was een eerste opvallende bevinding, afgezet tegen die van het fort; dat lijkt namelijk al rond 180 te zijn opgegeven. Een opvallende discrepantie, waar lang geen duidelijke oplossing voor was. Verderop wordt daar nog wat dieper op ingegaan.

De opgraving uit de jaren negentig heeft maar een relatief beperkt deel van het grote nederzettingsterrein beslagen. Vlakdekkend was dat stuk niet; dat was onmogelijk vanwege de bestaande infrastructuur van de camping en vanwege de begroeiing op veel plekken. De hoop was destijds dat met de tekeningen van Holwerda erbij de plattegrond goed zou kunnen worden aangevuld, maar dat viel tegen. Holwerda's tekeningen bleken te gestileerd en vooral te onnauwkeurig om een wezenlijke bijdrage aan het nieuwe onderzoek te kunnen leveren. Bij elkaar heeft dat een goed zicht op de bebouwing en op de lay-out van het toenmalige kampdorp in de weg gestaan. Er zijn weliswaar minimaal 14 verschillende gebouwplattegronden herkend, maar helaas is daar maar een enkele bij die in zijn geheel kon worden opgegraven. De rest verdween in de wand van de verschillende opgravingsputten. Hoe het dorp zich heeft ontwikkeld en hoe het aan zijn eind kwam, daar weten we dus eigenlijk nog nauwelijks iets van. Gelukkig is nog veel bewaard in de bodem; toekomstig onderzoek zal zich zeker ook daar mee bezig moeten houden.

Maar naast de algemene duiding dat Ockenburgh een militaire vicus en geen inheemse nederzetting is - en op zich is dat al een heel belangrijk conclusie! - is er vooral van dat militaire aspect nog veel meer

bekend geworden. En daar zijn spectaculaire elementen bij. De belangrijkste ontdekking is zonder twijfel een tweede spitsgracht. De sporen daarvan zijn op verschillende plaatsen gevonden, en steeds was het kenmerk dat deze pas onder de talrijke kuilen, greppels en gebouwen van de vicus tevoorschijn kwamen, en dus van daarvoor moesten zijn. In 2014 is er zelfs een extra veldonderzoek op losgelaten om de gracht wat verder te kunnen vervolgen. In de vorige kroniek is daar al aandacht aan besteed (Van Zoolingen 2015). De gracht met zijn V-vorm en zijn afgeronde hoeken waarvan er één is opgegraven, kennen we van de castella. Ook het feit dat de vulling van de gracht

Romeins vaatwerk dat bij de ontmanteling van het fort in de gracht van het constructiekamp is gegooid.

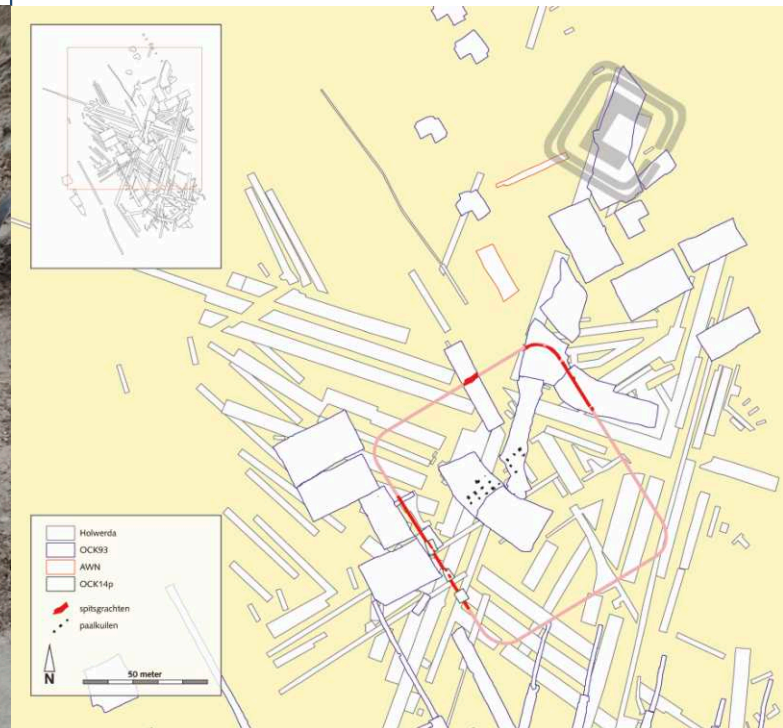

(Foto: gemeente Den Haag)

schoon is, op een enkel bijna of helemaal compleet stuk aardewerk na, past in het militaire beeld en is overigens ook heel vergelijkbaar met de gracht om het ruiterfort heen: tijdens het gebruik moest de gracht in het kader van de veiligheid natuurlijk altijd schoon blijven, maar bij de ontmanteling werd het vaatwerk dat niet meer nodig was in een keer in de gracht gegooid. Een dergelijke vondst werd ook weer in 2014 gedaan.

Vanwege de schaarste aan vondstmateriaal en de datering die hetzelfde is als die van het begin van het fortje en van de vicus, namelijk het midden van de 2de eeuw, is de structuur geïnterpreteerd als een

Het constructiekamp (midden), rechtsboven het ruiterfort. (Illustratie: gemeente Den Haag)

tijdelijke installatie. De sporen van zware, niet aan-gepunte palen die binnen de omgrachting en onder de sporen van de vicus zijn gevonden en die doen denken aan de funderingen van loodsen of opslagplaatsen, geven de mogelijke functie van het geheel aan: die van een constructiekamp. Zoals ook in de vorige kroniek vermeld, is een dergelijke structuur nog niet eerder in Nederland gevonden, maar wel bekend uit bijvoorbeeld Duitsland en Engeland. Het gaat dan om installaties waar mens en materieel onderdak vonden tijdens uiteenlopende bouwwerkzaamheden.

De huidige reconstructie geeft aan dat het moet gaan om een terrein met zijden van minimaal 80 m. Daarmee is het een stuk groter dan het ruitfort: dat meet circa 40 x 40 m., en dat is opmerkelijk. De conclusie dat het constructiekamp een rol heeft gespeeld bij de bouw van het ruitfort is bijna onontkoombaar, maar is dat het enige geweest dat gebouwd is? Juist de omvang zou er op kunnen wijzen dat er in die periode veel meer gebouwd is in de directe omgeving. Daarmee ontstaat een beeld van een systematische aanleg van een aantal militaire installaties in de buurt van de kust. En dat kan niet anders dan te maken hebben met de opbouw van een kustverdediging, vanaf het eind van de Rijnlimes naar het zuiden toe. Een exacte parallel van zo'n systeem is in Engeland voorhanden: ook daar houden de militaire installaties niet op bij het westelijke einde van Hadrian's Wall, maar gaan gewoon door in zuidelijke richting langs de kust. Het verschil is dat daar de oude kustlijn wel bewaard is gebleven, terwijl die in Nederland - samen met al zijn archeologische overblijfselen - voor het overgrote deel door de zee is opgeruimd.

Hierboven is de discrepantie tussen grootte en bestaansduur van het fort en dat van de vicus al genoemd. De verspreiding van de vondsten laat bovendien zien dat het dorp in de 3de eeuw, als het ruitfort al verlaten is, zelfs nog wat groter wordt. Dat maakt eens te meer duidelijk dat deze vicus er niet alleen voor het ruitfort geweest kan zijn. Waarschijnlijk gaat het om een centrale vicus, die zorgde voor de ondersteuning van een aantal kleinere installaties in de omgeving. Wederom: nieuw voor ons land, maar zeker niet onbekend in Engeland of Duitsland. Al met al kunnen we zeggen dat voor het eerst in Nederland de kustverdediging in de Romeinse Tijd zijn puur theoretische status is ontgroeid. Er zijn - ook op andere plaatsen langs de kust - voldoende aanwijzingen dat een dergelijk systeem gedurende minstens een eeuw heeft gefunctioneerd. De twee vindplaatsen in Den Haag, vooral natuurlijk Ockenburgh, maar ook die aan de Scheveningseweg, hebben in die transitie een cruciale rol gespeeld en zijn daardoor ook landelijk bekend geworden. Voorwaar geen slecht resultaat van ons onderzoek. Het is te hopen dat toekomstig onderzoek dit beeld nog zal kunnen inkleuren.

*Gemeente Den Haag, Afdeling Archeologie
en Natuur- en Milieueducatie,
Ab Waasdorp en Jeroen van Zoolingen*

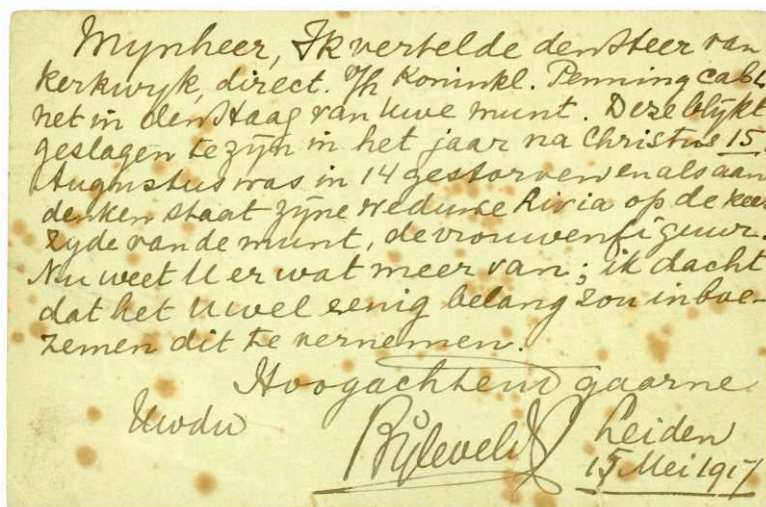
Oud goud uit Valkenburg (De Woerd) en Zwammerdam

In 2016 is de Nationale Numismatische Collectie die wordt beheerd door de Nederlandsche Bank in Amsterdam, twee gouden Romeinse munten rijker geworden. Bijzonder is dat het twee oude vondsten zijn die kort na elkaar weer boven water kwamen.

In januari werd een gouden aureus van Tiberius (14-37) uit Valkenburg (Zuid-Holland) aan de collectie geschonken. Deze munt is in 1916 gevonden op het land van de heer N. Zandbergen, grootvader van de schenker. Of Zandbergen de munt zelf heeft gevonden of iemand anders is ons niet overgeleverd, net zo min als de exacte vindplaats. Waarschijnlijk is de aureus afkomstig van 'De Woerd' in Valkenburg waar een Romeinse militaire vicus heeft gelegen bij het castellum aldaar. In de *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijkmuseum van Oudheden te Leiden* (OMROL 26, 1945, p. 26, annot. 4) is in ieder geval te lezen dat: "Een klein aantal aardewerkfragmenten (o.a. Afb. 21), benevens een aardige muntenverzameling van de Woerd - waarin o.a. een aureus van Tiberius - wordt bewaard door den heer N. ZANDBERGEN WZN te Rijnsburg en zijn zoon W. ZANDBERGEN te De Zilk, die het terrein grootendeels in gebruik hebben. Munten van de Woerd zijn voorts verspreid onder vele arbeiders, die daar in den loop der jaren hebben gewerkt." Op de voorzijde van de aureus is het gelauwerde portret van keizer Tiberius te zien met het omschrift TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS. Op de keerzijde is een zittende vrouw afgebeeld die meestal als Pax ('Vrede')

Aureus van Tiberius gevonden in Valkenburg.

Briefkaart behorende bij de aureus van Tiberius, op 15 mei 1917 door Willem Bijleveld aan N. Zandbergen geschreven na zijn bezoek aan de directeur van het Koninklijk Penningkabinet, A.O. van Kerkwijk. De determinatie door Van Kerkwijk, wijkt – door voortschrijdend inzicht – in details af van de huidige beschrijving van de munt.

wordt geïnterpreteerd en de tekst PONTIF MAXIM. De munt is waarschijnlijk in 18 na Chr. geslagen in het huidige Lyon in Zuid-Frankrijk (RIC I2 27). De aureus heeft een diameter van 16 mm en weegt 7,6 gram. Blijkens een briefkaart die bij de munt hoort, heeft Zandbergen - wellicht om meer over zijn vondst te weten te komen - contact gezocht met de historicus en adjunct-archivaris van het gemeentearchief van Leiden, Willem Bijleveld. Deze stuurde Zandbergen op 15 mei 1917 de briefkaart waarop te lezen is dat Bijleveld over de munt heeft gesproken met A.O. van Kerkwijk, directeur van het Koninklijk Penningkabinet in Den Haag, die de aureus ook meteen determineerde. In het jaar 2000 is de aureus nog langs geweest op het Koninklijk Penningkabinet, nu in Leiden, en bij die gelegenheid zijn de vindplaats en de gegevens van de munt vastgelegd in de vondstmuntendatabase NUMIS (Numisnummer 1029744). Nu de munt door de schenking deel is gaan uitmaken van de Nationale Numismatische Collectie heeft de aureus ook een inventarisnummer gekregen (2016-0004). Enkele maanden later, in maart van dit jaar, meldde een andere eigenaar van een Romeinse aureus zich in Amsterdam. Ook dit keer was het een oude vondst die in 1935 is gedaan door de heer Uijtermerk, stationschef te Woerden en grootvader van de eigenaar. De familie heeft een krantenknipsel bewaard (het is onbekend uit welke krant dit stuk afkomstig is) waarin te lezen is dat de munt door Uijtermerk, samen met een groot aantal scherven, gevonden werd tijdens het spitten in zijn tuin in Zwammerdam. De munt, een aureus op naam van de Romeinse keizer Nero (54-68), is destijds ter identificatie naar Utrecht gestuurd, alwaar de opgravingen op het Domplein in volle gang waren en waar in 1932 een spectaculaire goudschat

bestaande uit 50 gouden Romeinse munten was gevonden. Misschien verwachtte Uijtermerk dat zijn aureus in Utrecht bij een specialist op het gebied van Romeinse munten terecht zou komen, maar dat was - zo lijkt het - niet het geval of misschien lag het aan een wat onzorgvuldige verslaggever, want de munt wordt in krantenberichten niet helemaal juist omschreven. In het Woerdensch Weekblad van 7 augustus 1935 is bijvoorbeeld te lezen: "De munt draagt aan de ééne zijde een Nerokop - met lauwertak - en, voor zoover leesbaar, het woord Nezogantus. Aan de andere zijde een minder duidelijke vorstenfiguur. Zij dateert van pl.m. 200 jaar na Chr." Bij nadere beschouwing blijkt het om een aureus te gaan op naam van Nero met op de voorzijde het omschrift NERO CAESAR - AVGVSTVS en op de keerzijde een zittende Jupiter met het omschrift IVPITER CVSTOS. De munt is tussen 64 en 68 in Rome geslagen (RIC I2 52). Ook van deze munt is de precieze vindplaats onbekend, maar volgens de krantenberichten is de aureus gevonden in een tuin langs de spoorbaan Leiden-Utrecht. Het exacte adres was bij de familie helaas niet meer bekend, maar kan misschien met enig archiefonderzoek nog wel achterhaald worden. De vindplaats moet in de buurt zijn geweest van de Hooge Burch in Zwammerdam, de plek waar de canabae en het bijbehorende castellum Nigrum Pullum hebben gelegen. De aureus heeft een diameter van 18,0 mm en weegt 7,0 gram en is in maart aangekocht voor de Nationale Numismatische Collectie (inv.nr. 2016-0007, NUMISnr. 1125321). Met de schenking en de aankoop hebben deze twee oude vondsten een nieuw thuis gevonden.

*National Numismatic Collection at
De Nederlandsche Bank, Paul Beliën*

Leidschendam - Voorburg | Leidsekade 39

Begin 2015 heeft de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg de resultaten gepubliceerd van een kort archeologisch onderzoek dat in 2007 is gedaan bij het bouwrijp maken van een perceel aan de Leidsekade 39 op de hoek van de Starrevaart in Leidschendam.

De onderzoekslocatie op de hoek van de Leidsekade en de Starrevaart in Leidschendam.

Uit een archeologisch vooronderzoek door RAAP was gebleken dat de archeologische waarden van het terrein niet zodanig waren dat een professioneel

onderzoek noodzakelijk was. De bodem bleek tot 2,6 m diepte te bestaan uit opgebrachte of verstoorde grond. Maar omdat er bij dit vooronderzoek wel scherfmateriaal was gevonden, raadde de gemeente Leidschendam-Voorburg de ontwikkelaar van het terrein aan een onderzoek door de werkgroep te laten uitvoeren. De mogelijkheden voor onderzoek door de AWLV waren echter beperkt, omdat het terrein flink verontreinigd was.

Op de kaarten van het Hoogheemraadschap Rijnland uit 1615 en 1647 en die van Cruquius uit 1712 is op het onderzochte terrein geen bebouwing aangegeven. Eerdere bebouwing is niet waarschijnlijk, omdat veel middeleeuwse erven tot in de 19de eeuw in gebruik zijn gebleven. Pas op het minuutplan van de gemeente Stompwijk uit 1819 staat midden op het terrein een gebouw. In de 19de en 20ste eeuw is de bebouwing aan de noordzijde uitgebreid.

Het onderzoek door de AWLV vond plaats op 18 september 2007 in een proefsleuf. Daarbij zijn drie waterputten gevonden. Door de hoge waterstand was het niet mogelijk om de inhoud van deze putten systematisch te bergen. In de proefsleuf werden scherven aardewerk en botmateriaal verzameld. Ook is een leren schoen gevonden. Verder zijn met een metaaldetector kleine metalen voorwerpen getraceerd.

Er zijn op het terrein ruim 200 aardewerkscherven verzameld, 11 pijpenkoppen en 20 fragmenten van pijpenstelen. De meeste stukken aardewerk zijn erg klein.

De scherven zijn voor 70% afkomstig van roodbakend aardewerk. Ruim 10% is steengoed en 10% industrieel vervaardigd wit aardewerk. De scherven

van witbakkend aardewerk, faience en porselein maken per soort niet meer dan 5% uit van het totaal. Scherven van majolica ontbreken geheel. De fragmenten steengoed zijn van een kan, een pot en een fles. Opmerkelijk zijn 3 scherven van een bruine kop van Engels industrieel vervaardigd steengoed, dat te dateren is tussen 1740 en 1900. Bijna alle roodbakende scherven zijn geglazuurd. Daarvan is een kwart bovendien versierd met slib. Ze zijn afkomstig van een pot, een grape, een kan, een bord, en een kom of een kop. Verder zit bij de vondsten een vogeldrinkbakje van roodbakend aardewerk.

Vogeldrinkbakje van roodbakend aardewerk.

(Foto: Joanneke Hees)

Het slibversierde aardewerk is gemaakt in Friesland en het gebied van de Nederrijn.

De fragmenten van faience aardewerk zijn van Delfts blauwe borden afkomstig. De fragmenten van Chinees porselein zijn van borden en van koppen of kommen. De meeste hebben een decoratie in blauw van bloemen of een Chinees landschap.

De scherven van industrieel vervaardigd witbakkend aardewerk zijn van een bord, en van een kom of kop. Er zijn 11 pijpenkoppen (ketels) gevonden: 7 zijn trechtervormig, 1 is ovaalvormig, 2 zijn van het type Noordse grootkop en 1 is van het type Kromkop. Aan de hand van de hielmerken konden van 4 pijpen de makers of hun opvolgers worden vastgesteld en in vijf gevallen de productieplaats Gouda. Van 8 pijpen kon de periode worden bepaald, waarbinnen ze zijn gemaakt. De oudste dateren vanaf het einde van de 17de eeuw en het begin van de 18de eeuw, terwijl de jongste nog in het begin van de 20ste eeuw kan zijn gemaakt.

Naast de 11 ketels zijn er 20 stukjes van stelen gevonden. Opvallend is een steel met in reliëf een dubbele slingerende rand met blaadjes en appeltjes met daarachter aan de ene zijde het tekstfragment 'DIE NAER ORANIEN HA' en aan de andere zijde 'OOCK DESE PI(ofY)P NIET LA'. Uit vondsten elders blijkt het te gaan om een Oranjeleus die volledig luidt: DIE NAER ORANIEN HAECCKT, OOCK DEZE PYP NIET LAECCKT, oftewel wie een aanhanger van Oranje is, zal deze pijp niet laten liggen. Op de ketel, die aan de vondst ontbreekt, staat rechts in reliëf het prinselijk wapen

Voor- en achterzijde van de steel van een pijp met Oranje-propaganda. (Foto: Joanneke Hees)

met kroon en links in reliëf tussen bladertakken de tekst 'VIVA ORANGIEN'.

De pijp is gemaakt in Gouda in de periode tussen 1672 en 1685, toen prins Willem III stadhouder was. Na een stadhouderloze periode van 22 jaar was hij in het rampjaar 1672, toen de republiek bijna van de kaart werd geveegd door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Keulen en Münster, onder druk van de Orangisten achtereenvolgens benoemd tot kapitein-generaal en stadhouder. Hoewel prins Willem III stevig in het zadel kwam te zitten, was er bij zijn aanhangers nog steeds behoefte om zich van de 'Staatsen' te onderscheiden, al was het maar door de pijp die ze rookten.

Met behulp van een metaaldetector zijn op het terrein 11 metalen voorwerpen gevonden, namelijk een munt (een koperen duit uit 1739), een messing passer, een fragment van een koperen schaar, een deel van een zegelstempel (zonder zegel), een vingerhoed van messing, 3 knopen, 2 gespen en een ringetje. Het messing steekpassertje is 63 mm lang en is aan weerszijden versierd met horizontale en diagonale streepjes. Een S-vormige inkerving op een van de benen zou een merkteken kunnen zijn. Koperen steekpassers werden gebruikt voor het meten van afstanden. Vooral in de scheepvaart waren ze in gebruik als kaartpassers.

Er is ook een linkerzool van een schoen gevonden en een leren veter. De nogal smal ingesneden zool heeft een lengte van circa 20 cm, wat

Messing steekpassertje. (Foto: Joanneke Hees)

overeenkomt met (kinder)maat 32.

Het gebruik van het terrein aan de Leidsekade op de hoek met de Starrevaart gaat blijkens de kaart van Cruquius uit 1712, waarop nog iedere bebouwing ontbreekt, niet verder terug dan het eerste kwart van de 18de eeuw. Dit wordt nu bevestigd door het korte onderzoek door de AWLV, waarbij vondsten zijn gedaan die op hun vroegst dateren uit het einde van de 17de eeuw.

Het materiaal kan afkomstig zijn van bewoners of gebruikers van het terrein, maar kan daar ook zijn terechtgekomen bij ophoging van het terrein met van elders aangevoerde grond.

*Wim van Horssen, Archeologische Werkgroep
Leidschendam-Voorburg*

Publicaties over de opgraving Rotterdam-Timmerhuis

In de archeologische kroniek van Zuid-Holland is eerder aandacht besteed aan de opgraving op de bouwlocatie Timmerhuis in Rotterdam. In 2015 is het wetenschappelijk rapport van het archeologisch onderzoek gepubliceerd: 'Rotterdam Timmerhuis. Archeologisch onderzoek tussen Rodezand en Haagseveer. Een dijk uit de 13e eeuw en de stedelijke ontwikkeling vanaf de 14e eeuw.' Het meer dan 500 pagina's tellende rapport (met CD) is geschreven door Patrick Ploegaert met medewerking van vele vakspecialisten. Het wetenschappelijk rapport vormt de basis voor een publiëksboek en een permanente expositie in het

Timmerhuis

ONTDEK!

Archeologie in Rotterdam 3

Gemeente Rotterdam

Van dijk naar
sloppenwijkArcheologie onder
het Timmerhuis

Timmerhuis. Het publieksboek 'Van dijk naar sloppenwijk' verhaalt op vlotte wijze over de ontwikkeling van dit deel van Rotterdam tussen circa 1200 en de opening van het gloednieuwe Timmerhuis in december 2015. De titel van het boek refereert aan de oudste vondst van de opgraving; een deel van de oostelijke dijk van de polder Cool uit circa 1200, en aan de laatste honderd jaar voorafgaand aan het bombardement van 1940, een periode waarin de Zandstraatbuurt tot een echte sloppenwijk verwerd. Het rijk geïllustreerde publieksboek, dat het derde deel is van de reeks 'Ontdek! Archeologie in Rotterdam', is te bestellen bij het BOOR door een e-mail te sturen naar boor@rotterdam.nl onder vermelding van 'Ontdek!'. Het boek kost € 8,-, inclusief BTW en verzendkosten.

Ook het wetenschappelijk rapport is bij BOOR te be-

stellen door een e-mail te sturen naar hetzelfde adres onder vermelding van 'BOORrapport 541'. Het rapport kost € 10,-, ook weer inclusief BTW en verzendkosten.

Nissewaard legt link tussen heden en verleden met speeltuin

Woensdag 13 mei 2015 renden er kleine Romeinen door de nieuwbouwwijk Kreken van Nibbeland (gemeente Nissewaard). De kinderen van de Brede School Bernisse hielpen de wethouders Jan Willem Mijmans en Martijn Hamerslag bij de opening van een nieuwe archeologische speeltuin, waarvan het ontwerp is gebaseerd op de resultaten van archeologisch onderzoek op deze plek tussen 2005 en 2011. In de wijk kun je voortaan klauteren in een klimrek in de vorm van een houten boerderij, geïnspireerd op de boerderij uit de Romeinse Tijd die daar is opgegraven. Verder kun je klimmen op de gereconstrueerde oevers van een kreek die daar tweeduizend jaar geleden lag. Op de oevers van de kreek werd destijds gewoond. Verder kunnen de kinderen wippen op een 'wippaard', dat verwijst naar de ontdekking van een paardengraf op die plaats. Een deel van de archeologische

(foto: BOOR)

resten kon in de grond bewaard blijven, op die plek ligt nu het park. Het BOOR was als archeologisch adviseur van de gemeente Nissewaard betrokken bij het ontwerp van de speelplaats en maakte een informatiepaneel waarop meer te lezen en te bekijken valt over Kreken van Nibbeland in de Romeinse Tijd.

(foto: Teun Kweekel)

Nationale Archeologiedagen

In 2015 werden voor het eerst de Nationale Archeologiedagen georganiseerd. Bezoekers konden tijdens de activiteiten horen, zien en beleven hoe de archeologie in Nederland te werk gaat.

Ook een aantal steden in Zuid-Holland nam deel.

Zo werd er in Den Haag een workshop voor kinderen gegeven bij het informatiecentrum van de Rotterdamsebaan: Onderwerp van de workshop was: 'Hoe vecht een Romein'.

Euwenoude Goudse straatjongen krijgt gezicht: Het mysterie van het omgekeerde graf

Inleiding

Tijdens archeologisch onderzoek voorafgaand aan het funderingsherstel van het koor van de Sint Janskerk zijn in 2014 diverse intacte grafkelders gevonden, toebehorend aan de Goudse elite uit de 17de en 18de eeuw. In één van die kelders zijn de zeven skeletten van de in 1700 overleden burgemeester Van Rietveld en zijn familie nog bewaard gebleven. Een unieke vondst, omdat in Nederland zelden grafkelders worden opgegraven, laat staan dat de inhoud nog aanwezig is. Op 28 oktober is daarom een tentoonstelling geopend in de Sint Janskerk, met als hoogtepunt een bijzondere gezichtsreconstructie. Maar die gezichtsreconstructie is niet gemaakt van één van de begravingen uit de kelder van Van Rietveld. Nee, juist een bijzonder graf uit de kooromgang is hiervoor uitgekozen, en met reden!

Het mysterie van het omgekeerde graf

Naast de grafkelders zijn er ook in de kooromgang diverse (delen van) begravingen gevonden; 50 in totaal. Eén begraving uit de 18de eeuw, van een jongen tussen de 16 en 18 jaar oud, trok de aandacht. Het graf had een afwijkende oriëntatie: het hoofd lag richting het oosten in plaats van het westen. Die ligging richting het westen was zeer belangrijk voor de gelovigen. Op de Dag des Oordeels zouden de doden namelijk herrijzen uit hun graf en dan meteen Christus zien, die zich vanuit het oosten aan hen zou voordoen. Bij katholieken werden alleen priesters met hun hoofd naar het oosten begraven. Zij zouden dan bij de wederopstanding hun parochie aankijken.

Maar de kerk was in de 18de eeuw protestants, niet katholiek, en deze jongen was wel erg jong voor een priester. Daarnaast zijn er in zijn gebit twee pijpfacetten gevonden: gaten in zijn tanden die wijzen op het

veelvuldig en langdurig roken (en vastklemmen) van een kleipijp. Uit botonderzoek blijkt bovendien dat hij regelmatig met ondervoeding en ziekte te maken heeft gehad. Dat wijst allemaal op iemand uit de sociale onderklasse, en mensen uit die klasse werden normaal gesproken juist niet in de kerk begraven.

Naamloos

Wat het mysterie nog groter maakt: uit de grafboeken van de kerk, waarin staat wie op welke plek is begraven, blijkt niet wie deze jongeman is. Van de vrouw die vlak boven de jongen begraven was (en ook is teruggevonden), stond de naam in de grafregisters: Sarah Hendrina Raket, oud-moeder van het Weeshuis, begraven in 1779. En we weten ook dat het graf zelf in die periode toebehoorde aan de voorname familie Van der Tocht. Maar tussen 1724 en 1779 zijn er geen

mensen in het graf gelegd, tenminste: niet volgens het register. De jongen stond er dus niet in opgetekend.

Gezichtsreconstructie en publieksboekje

Waarom lag deze jongen in de kerk, in een graf dat niet van hem kon zijn, en ook nog eens met zijn hoofd naar de verkeerde kant? Op initiatief van de Sint Janskerk is dat mysterie aangegrepen als aanknopingspunt voor de tentoonstelling. Allereerst is er dus voor gekozen om de jongen een echt gezicht te geven. Expert Maja d'Hollosy heeft met behulp van forensische technieken een indrukwekkende, waarheidsgetrouwe gezichtsreconstructie weten te maken. Ook heeft de jongen een (verzonnen) naam gekregen: Jacob.

Daarnaast heeft schrijver Evert van Ginkel een publieksboekje gemaakt over de opgravingen in het algemeen en het graf van Jacob in het bijzonder.

Het graf van de straatjongen

een Gouds verhaal

Evert van Ginkel

Het is een fictief verhaal, waarin Gouda, de Sint Janskerk en diverse beroemde Goudse personages uit de 18de eeuw een rol spelen. Ook wordt alle feitelijke informatie over de opgravingen en de vondsten op publieksvriendelijke wijze in het boekje gepresenteerd. Het publieksboekje 'Het graf van de Straatjongen' is te koop bij de Sint Janskerk.

Groot publiek

Een wetenschappelijke publicatie van de opgravingsresultaten was er al, maar met de expositie, de gezichtsreconstructie en het publieksboekje is het verhaal van de opgravingen in de Sint Janskerk nu ook voor het grote publiek beschikbaar gemaakt. Een mooi resultaat!

*Gemeente Gouda,
Maarten Groenendijk*

Archeologieles voor de basisschool

Sinds 2015 verzorgt Archeologie Delft lessen over archeologie voor de Delftse basisscholen. In dat eerste jaar zijn er maar liefst 1500 leerlingen op bezoek geweest op de archeologische dienst van Delft! Via het programma KUNSTklik is het voor scholen mogelijk om zich in te schrijven voor een les van anderhalf uur. De lessen richten zich op de groepen vijf en zes en gaan met name in op de vroege geschiedenis van Delft.

(Foto: Marco Zwinkels)

Drie fictieve figuren spelen hierin een hoofdrol: het Romeinse jongetje Marcus, het meisje Aleid dat in 1135 als horige op een boerderij leeft, en Joris, schildknaap van een heuse Delftse ridder. De figuurtjes hebben dezelfde leeftijd als de kinderen die de les krijgen. Van elk personage zijn verschillende objecten te zien die in Delft zijn opgegraven, en in het dagelijks leven door deze kinderen kunnen zijn gebruikt. De leerlingen gaan vervolgens zelf aan de slag met echte fragmenten van vergelijkbare objecten. Deze moeten ze opmeten en beschrijven, en vervolgens vergelijken met de objecten in de verschillende vitrines.

Door goed te kijken naar de objecten en hun functie en ouderdom te achterhalen, leren de kinderen over het leven van alledag. Getuige het grote aantal aanmeldingen en de enthousiaste reacties van zowel de leerlingen als docenten en begeleidende ouders, mogen we spreken van een succesvolle les. Hierbij krijgt de geschiedenis van Delft bij een brede laag jonge Delftenaren bekendheid en komen de kinderen in aanraking met de rijkdom van ons verleden.

Archeologie Delft, Steven Jongma

(Foto: Marco Zwinkels)

Archeologie van Ridderkerk

Op 22 januari 2015 openende wethouder Marten Japenga een kleine tentoonstelling over de archeologie van Ridderkerk in de hal van het gemeentehuis. Er waren archeologische voorwerpen te zien uit de Steentijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen. De tentoonstelling is samengesteld door Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR) met bijdragen van de Stichting Oud Ridderkerk en lokale archeologen en beleidsadviseurs van Ridderkerk. Voor de tentoonstelling werd een bijbehorende brochure geschreven.

Opening museum Vlaardingen

In 2015 werd het Museum Vlaardingen geopend. Het voormalig Visserij museum is na de verbouwing 3x zo groot geworden en laat de geschiedenis van 5000 jaar Rijndelta zien. Een van de topobjecten die in het museum te zien zijn, is de kano van de Vergulde Hand die in 2005 werd gevonden.

(foto: H. van Wensveen)

Als je in de kelder van je nieuwe winkel opeens een eeuwenoude muur ontdekt.

Interview met Rob van Gerner, juwelier aan de Breestraat in Leiden

Voortraject

Eind 2013 kocht Rob van Gerner een Jugendstilpand uit 1905 aan de Breestraat. Het is een mooi pand, maar vanwege de vele ramen vond hij het prettiger om ook een ruimte met minder inkijk te hebben voor als hij met klanten juwelen aan het bekijken was. "Als je boven zit, zit je te kijk vanuit twee straten; als je hier zit met sieraden, weet heel Leiden dat je er zit."

Rob van Gerner voor zijn pand in de Breestraat.

Ook was er in het pand niet echt ruimte beschikbaar voor bijvoorbeeld opslag of een toilet. Er was wel een kelder, maar die was zeer klein en er stond een decimeter water in. Om van het pand een volwaar-

Bouwhistorici en archeologen leggen de muur vanaf de begane grond langzamerhand bloot.

dige zaak te kunnen maken, moest de kelder wel verbouwd worden. Van Gerner heeft toen samen met architect Marcel van Dijk een plan opgesteld om de kelder te vergroten en van het water af te komen. De beste optie om dit te doen was het aanleggen van een kelderbak; het draineren van water kon niet, omdat het pand direct op klei gebouwd was en die klei zou door drainage kunnen uitdrogen en inklinken. Vervolgens kwam Edwin van Orsel, bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden, bekijken of er oude resten in het pand aanwezig waren voordat de verbouw kon beginnen.

Wat gebeurt er als je bij een verbouwing iets archeologisch ontdekt

Van Orsel keek wat er onder de pleisterlaag op de muur van de kelder zat, en ontdekte daar een muur van kloostermoppen uit omstreeks 1350. Het was een vrij rommelige muur, die bestond uit reparatiestenen

Toen de kelder vergroot werd, kwamen hele oude bakstenen muren tevoorschijn. Bouwhistorici en archeologen denken dat die muren tussen 1250 en 1300 gebouwd zijn. (Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken)

en houtresten, kortom veel opgelapt. Desalniettemin mocht de muur vanwege zijn ouderdom niet weg. Van Gerner kwam zo terecht in wat hij omschrijft als een “carroussel van tegenstrijdige belangen”; het historische en culturele belang van de muur versus zijn eigen ondernemersbelang bij het hebben van een functionele kelder.

Een reeks van stadsbouwhuisvergaderingen volgde. Van Gerner belde wethouder Robert Strijk, toen nog centrummanager. Strijk kwam kijken en besloot dat het ondernemersbelang in dit geval ook belangrijk was, en toen is in het college van B&W besloten dat dit inderdaad voor zou moeten gaan. Van Gerner

weet niet precies welke argumenten Strijk aan het college heeft voorgelegd en waarom het college tot dit besluit is gekomen, maar hij weet wel dat Strijk vond dat het goed zou zijn voor de Breestraat om in zo'n beeldbepalend pand een chique, goedlopende juwelier te hebben zitten.

Het proces dat daar het gevolg van is en wat is er gevonden

Van Gerner zegt dat het proces om de vergunning te verkrijgen harmonieus is verlopen en dat de andere partijen vriendelijk

waren. Volgens hem was dit onder andere mogelijk doordat er aan twee voorwaarden was voldaan: Van Gerner's eerste winkel ging gewoon door, waardoor hij niet aan een al te strakke planning en budget voor zijn nieuwe winkel vast hoefde te houden. Hierdoor kon hij zelf ook rustig met de andere partijen overleggen; overleg met andere partijen gaat volgens hem meteen een stuk minder makkelijk wanneer je veel druk op ze probeert uit te oefenen.

Anderhalf jaar nadat het proces was begonnen, kreeg Van Gerner dan toch de vergunning om de muur te slopen. Voorwaarde was wel dat hij een rapport van de muur zou moeten opstellen.

Naast deskundigen van Erfgoed Leiden die kwamen kijken wanneer er iets ouds was gevonden, moest Van Gerner zelf een archeologisch bureau in de arm nemen om aanwijzingen te geven. Vroeger was er genoeg budget om de stadsarcheoloog zelf te laten

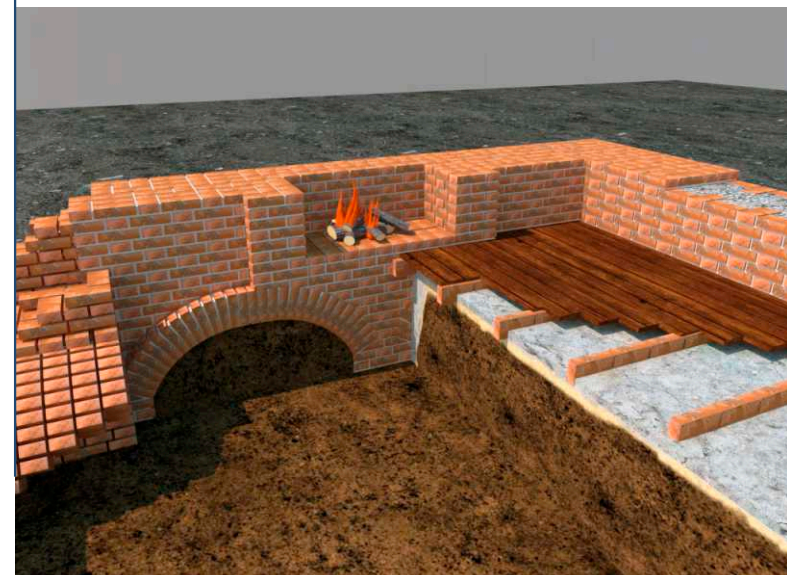
komen, maar tegenwoordig moet de ondernemer op eigen kosten een commercieel bureau inhuren. Ook dat was voor iemand met een strakker budget lastig geweest, maar voor Van Gerner ging het gelukkig goed.

De verbouwing

Na de afbraak van de kloostermoppenmuur kwam Van Gerner voor een verrassing te staan: er was een nóg oudere muur in de kelder! Deze kwam uit ongeveer 1250-1300 en had ongeveer dezelfde historische waarde als stukken van de Burcht. Desalniettemin viel deze muur automatisch ook onder de vergunning, dus mocht hij worden gesloopt als hij ook zou worden beschreven. Drie dagen voor de sloop plaats zou vinden kwam de burgemeester echter langs om te vragen of de oude muur niet toch

De muur is heel dik en heeft in het midden een grote nis voor een haard. Voor de haard lagen de resten van houten en stenen vloeren.

(Reconstructie: Pieter-Jan De Vos van Erfgoed Leiden en Omstreken)

Bij het uitgraven van de kelder werd een drinkkan van proto-steengoed uit circa 1300 gevonden.

(Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken)

behouden kon worden. Ook Van Gerner wilde liever niet zomaar zo'n oude muur slopen: "Ik wil ook liever niet de geschiedenis ingaan als de barbaar die het belangrijkste monument na de Burcht zomaar weghaalt.", zegt hij er zelf over. Er werd een plan opgesteld om met behoud van de muur een kelderbak aan te kunnen leggen. Hier was wederom sprake van een harmonieuze samenwerking; "Het is mijn geluk geweest dat het allemaal in een ontspannen harmonie kon", aldus Van Gerner.

Een mogelijk idee was om alle stenen van de muur te nummeren en weer op de juiste manier in elkaar te zetten, maar volgens bouwhistoricus Van Orsel zou de muur dan niet meer authentiek zijn; hij zit vol scheuren en verzakkingen die met een dergelijke wederopbouw zouden verdwijnen.

De aannemer waar Van Gerner mee samenwerkte,

de firma Johlex, had ook een ander idee, namelijk de muur optillen en later weer terugzetten. Hiertoe moest de muur wel deels in hout worden verpakt; hij zat slechts met schelpenzand aan elkaar en zou dus makkelijk uit elkaar kunnen vallen. Het optillen van de muur werd wel deels gesubsidieerd door de gemeente en verliep ook succesvol. Ook was het erg bijzonder om te zien: "5,5 ton aan muur hing daar gewoon, dat is een onwerkelijk gezicht!"

Er zijn ook nog historische documenten bekend over het pand waar de muur onderdeel van was, namelijk correspondentie tussen de graven van Holland en een zekere Gerard Alewijnszoon, de pachter van het pand. Hij werd aangespoord om het pand eens op te knappen; een verwijzing naar de karakteristieke scheuren en verzakkingen in de muur die er misschien vanaf het begin al in zaten?

Resultaten

Nu is de muur voor het publiek te bewonderen; Van Gerner laat bezoekers doorgaans gewoon naar beneden doorlopen om hem te bekijken. Hij vond dat hij dat als beheerder wel moest doen: "Je kunt niet zo'n pand beheren en dan dit soort stukken niet delen met het publiek." Daarnaast is het voor hem ook geen slechte reclame; mensen die naar de muur komen kijken, zien meteen ook zijn werk als juwelier. Bovendien geeft de muur veel sfeer aan de kelder. De verbouwing van het pand is nog niet helemaal afgerond: er moet bijvoorbeeld nog ijzerbeslag op de deuren komen, en ook het vochtprobleem in de kelder is nog niet helemaal verholpen. Van Gerner vermoedt dat dat komt omdat zijn winkel in een kuil van de rivierkleibodem van de Breestraat ligt. Van Gerner zegt niet echt een oordeel over het hele

proces te hebben: het is de eerste keer dat hij zo'n groot project aanpakt, en meteen ook de laatste. Hij omschrijft het proces als een soort "bobsleebaan: je zit erin en je weet toch niet waar je uitkomt, maar je gaat wel door als je er eenmaal in zit". Hoe leuk hij het als hobbyist (hij heeft bijvoorbeeld zijn eigen huis, ook een oud pand, opgeknapt en heeft de pilaren en wenteltrap van zijn winkel zelf ontworpen) ook vond, als ondernemer was het niet altijd even makkelijk. Wel zegt hij dat een dergelijk project mogelijk is als je het intelligent aanpakt, en dat wanneer je het intelligent aanpakt anderen dit ook zullen zien en je zullen willen helpen bij je project. Uiteindelijk is hij zeer tevreden met het resultaat; dat heeft boven verwachting goed uitpakkt. Hij is blij met de ontdekking van de muur, die nog meer geschiedenis aan zijn winkelpand toevoegt; een Jugendstilpand bleek uiteindelijk zo'n 700 jaar meer geschiedenis te hebben.

Wie meer wil weten over de muur en het huis waar hij bijhoorde:

<https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/531-vvdw26-breestraat-90-een-grafelijk-klokhuis>

Bakker, J.S., 2016: 'Het nest van de Meerkoet', *Molenwereld* 19 nr. 200.

Beekman, F. & B. van der Valk, 2016: 'Verrassende archeologische vondsten onder de voormalige camping Molenslag bij Ter Heijde', *Hollands' Duinen* 67, p. 2-9.

Boer, P.C. de, & A.J. Guiran, 2010: *Rotterdam Wijnhaeve, archeologie en historie aan de Wijnhaven, vindplaats 13-58*, Rotterdam (BOORrapporten 349).

Bolkestein, H., 2016: 'Capelle I en Capelle II?', *Nieuwsbrief Historische Vereniging Capelle aan den IJssel* 30, no. 1, p. 23-24.

Dijkstra, M.F.P. & Flamman, J.P., 2002: *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek naar archeologische waarden in het plangebied 'De Horn', gemeente Rijnsburg*, AACpublicaties 10.

Engelse, R.F., 2015: *Archeologisch onderzoek aan het Laantje van Brskamp te Rijswijk, gemeente Rijswijk. Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek met boringen*, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia rapport A15-010-I, 2015).

Engelse, R.F., 2016: *Archeologisch onderzoek op de locatie Buiten de Veerpoort te Schoonhoven (gemeente Krimpenerwaard). Archeologische begeleiding, protocol proefsleuven*, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia, rapport A16-009-R).

Geer, P. van de, 2015: *Archeologisch bureauonderzoek en booronderzoek aan de Van Vredenburgweg 79 te Rijswijk*, Leiden (Archol Rapport 276).

Glopper-Zuijderland, C. de, z.d.: *Oegstgeester Pannenbakkerijen*.

Guiran, A.J., 2015: *De vondst van een natuurstenen kraagsteen of console in de binnengracht van het sloteland te Capelle aan den IJssel*, Rotterdam (Boornotitie 23) (ook gepubliceerd in: *Nieuwsbrief Historische Vereniging Capelle aan den IJssel* 30, no. 1, p. 18-23).

Hazeu, C. J., 1820: *De onderwijzende landman met zijne kinderen in leerzame gesprekken over den landbouw en de landhuishoudkunde*, Amsterdam, p. 28.

Heeringen, R. van, 1992: 'The Iron Age in the Western Netherlands', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, p.7-295.

Hemminga, M.E., 2014: *Evaluatierapport versie 2.0 Proefsleuvenonderzoek Katwijk plangebied Klei Oost-Zuid*, Leiden.

Horsen, J., van, 2015: *Een oude boerderij langs de Slinksloot. De archeologische opgraving van een deel van een historische boerderij aan de Slinksloot in Schipluiden, gemeente Midden-Delfland*, Delftse Archeologische Rapporten 125.

Kempenaar, G.F.H.M., 2015: *Verslag van het documenteren van de funderingen van molen de Meerkoet in het Kralingse Bos in Rotterdam, vindplaats 06-47*, Rotterdam (Boornotitie 21).

Kok, R.S. & N.W.T. Warmerdam, 2014: *De archeologie van de Atlantikwall. Een inventarisatie van zachte resten in de Freie Küste Katwijk-Scheveningen, provincie Zuid-Holland*. Weesp (RAAP-rapport 2925).

Koot, H. 2015: 'Archeologische kroniek van Rijswijk over 2014', in: Ruud Poortier e.a. (red.), *Jaarboek 2015 Historische Vereniging Rijswijk*, Rijswijk, p. 192-200.

Lanzing, J., 2014: Programma van Eisen: Bedrijventerrein Klei-Oost-Zuid (verwachtingszones I, II, VI).

Lanzing, J., 2015: Programma van Eisen: Bedrijventerrein Klei-Oost-Zuid, Klei-Oost-Zuid opgraving verwachtingszone I

Lintsen, H.W. (red.), 1991: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*, Zutphen.

Meijer, Y., 2015: *Evaluatie- en selectierapport, Hof van Holland, Noordwijk, Gemeente Noordwijk*.

Meijer, Y., 2015: *Park Drieënhuizen, Vlaardingen, Gemeente Vlaardingen, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1809).

Meijer, Y., 2015: *Joachim Oudaanstraat, Rijnsburg Gemeente Katwijk, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. Proefsleuven*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1769).

Ploegaert, P.H.J.I., 2015: *Rotterdam Bright. Een bureauonderzoek en verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van mechanische grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 603).

Sarfati, H., 1981: 'Rijswijk', *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1980*, II, Zuid-Holland, *Holland* 6, p. 275-279.

Silver, I., 1969 (2de editie): 'The ageing of domestic animals', in: D. Brothwell & E.Higgs (eds), *Science in Archaeology*, Bristol, p. 283-302.

Soetens, C., 1835: *Wetenschappelijk maandschrift bestaande in eene verzameling van wetenschappelijke onderwerpen, die onmiddellijk dienstbaar zijn tot de behoeften en het genot van alle standen der maatschappij, naar de vatbaarheid ook van mingeoefenden*, Den Haag, volume 2.

Sprangers, J. & W.B. Verschoof-Van der Vaart, 2015: *Plangebied Landhuis De Voorde, gemeente Rijswijk; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkennende fase)*, RAAP-notitie 5126.

Stokkel, P.J.A., 2012: 'Strijden met en tegen de elementen. Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerenederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied', *HOP* 15, p. 83.

Tump, M. & W.A. Bergman: *Rijswijk. Plangebied Broekmolenweg fase 2. Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek (verkennende fase)*, BAAC Rapport V-14.0276.

Valk, L. van der, & F. Beekman (red.), 2015: 'Archeologie van Molenslag, Ter Heijde, gemeente Westland. Verslag van een archeologisch noodonderzoek door vrijwilligers van de AWN', *Rapport AWN Den Haag en Omstreken 2015-1, Werkgroep 's-Gravenhage* (als .pdf verkrijgbaar bij de eerste auteur), p. 114.

Waasdorp, J.A., 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks 1999/2).

Waasdorp, J.A. (red.), 2012: *Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 13).

Waasdorp, J.A. & R.J. van Zoolingen, 2015: *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 18).

Warmerdam, N.W.T., 2013: *Van waterwingebied naar verdedigingslinie. Een inventarisatie van Duitse verdedigingswerken in het Zuid-Hollands deel van de Amsterdamse Waterleidingduinen (gemeente Noordwijk)*, Deventer (Bachelorscriptie Saxion Hogescholen).

Zoolingen, R.J. van, 2015: 'Den Haag|Ockenburgh', *Archeologische Kroniek van Zuid-Holland 2014*, p. 6-7.

Redactie en eindredactie:
TGV teksten & presentaties, Leiden

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuident

Webredactie:
Marloes Wellenberg, Erfgoedhuis Zuid-Holland